
ARDAHAN'IN TARİHİ MİMARİSİ: TÜRK VE ÇARLIK RUS DÖNEMLERİ YAPILARINA TOPLU BİR GENEL BAKIŞ

HISTORICAL ARCHITECTURE OF ARDAHAN: A COLLECTIVE
OVERVIEW OF THE BUILDINGS OF THE TURKISH AND TSARIST
RUSSIA PERIODS

Özlem ORAL PATACI*

Öz

Ardahan'daki Türk-İslâm dönemi tarihi yerleşiminin, Kür Nehri'nin kuzey-doğusundaki bugün Kale Mahallesi veya Halil Efendi Mahallesi olarak bilinen eski şehirde başladığı anlaşılmaktadır. Ardahan Kalesi'nin de yer aldığı bu alandaki tarihi çevre, ağırlıklı olarak Türk-İslâm dönemi yapılaşmasını yansıtmaktadır. Yer yer, Orta Çağ Gürcü mimarisine ait kalıntılara da rastlanmaktadır. Buradaki Türk-İslâm döneminden günümüze ulaşan yapıların çoğunluğunu camiler oluşturmaktadır. Kür Nehri'nin sınır oluşturduğu kentin güney yakası ise Çarlık Rus idaresi döneminde şekillenmiştir. Burada, ızgara kent plânı ve bölgesel özellikler barındıran kendine özgü bir mimari tarz geliştirilmiştir. Yapılar; cadde ve sokaklar boyunca sıralı bir dizi oluşturmuştur. Ağırlıklı olarak askeri karakterli binalar olmak üzere, konut ve işyeri gibi sivil ve ticari yapılar inşa edilmiştir. Askeri yapılar günümüze ulaşamamış olmakla birlikte, yeni kentten günümüze kadar ayakta kalabilen binalar, orijinalliklerini büyük ölçüde kaybetmiştir. Ardahan'da Cumhuriyet döneminde gerçekleşen kentsel gelişim ise Çarlık Rus idaresinde şekillenen bu dokuya eklemlenmiştir. Bu makalede, Ardahan kent merkezindeki Türk-İslâm ve Çarlık Rus dönemlerinden günümüze ulaşan yapılar tanıtılmakta; mevcut kaynaklar, kişisel tespitlerimiz ve yeni bulgularımız ışığında yapılar hakkında özgün bilgiler verilmektedir. Diğer taraftan, sayıca fazla olmaları nedeniyle başta Çarlık Rus dönemi olmak üzere, yapıların genel tipolojik değerlendirmeleri yapılmaktadır. Makalemizde, Ardahan'ın mimari mirasının birer parçası olan söz konusu eserlerin korunmasının gerekliliğine de dikkat çekilmesi amaçlanmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Ardahan, Türk-İslâm Dönemi, Çarlık Rus Dönemi, Tarihi Mimari, Kent Tarihi.

* Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üniversitesi, Ardahan İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Ardahan. ozlemoral@ardahan.edu.tr

Abstract

It is understood that historical settlement of Turkis-Islamic period in Ardahan begun to take shape in the old city, which is known today Fortress Quarter or Halil Efendi Quarter, and is at the north-east of Kur River. Historical environment in this area, where also includes Ardahan Fortress, predominantly reflects structuring of Turkish-Islamic period. In this era, remains of medieval Georgian architecture are rarely found. Most of the historical buildings of the Turkish-Islam period in here, are mosques. The southern part of the city, where the Kur River forms a boundary, was shaped during the Tsarist Russia rule and, in this area a unique architectural style, which has regional features with the grid planned city design has been composed. During this period, the buildings formed a series of rows along the streets and alleys. Civilian and commercial buildings such as housing and workplaces have been built, mainly buildings with military character. Today, it is seen that these buildings lost their originality to a great extend. Urban development of Ardahan in the Republican period also has been continued by adding to this texture shaped under the Tsarist Russia rule.

In this article the buildings survived from the Turkish-Islamic Period or Tsarist Russia period in centre of the city are introduced. These structures are introduced in the light of existing resources, our personal findings and our new findings. On the other hand, due to their large numbers, general typological evaluations are carried out, especially the buildings of the Tsarist Russia period. In our article, it is aimed to draw attention to the necessity of preserving as well as the introduction of these buildings, which are part of Ardahan's architectural heritage.

Keywords: Ardahan, Turkish-Islamic Period, Tsarist Russia Period, Historical Architecture, Urban History.

Giriş

Ardahan'ın Eski Çağ ve Orta Çağ dönemlerini konu alan, oldukça kapsamlı yayınların mevcudiyetine karşın¹, Orta Çağ sonrası tarihi mimarisi hakkında derli toplu bilgi veren akademik bir yayın bulunmamaktadır. Gönül Cantay'ın "Ardahan'da Türk Mimarisi" (1999) adlı kitapçığı², bu konuda öncü yayınlardan olmakla beraber içerdiği bilgiler güncellenmeye muhtaçtır. Kısıtlı bir sürede hazırlandığı belirtilen kitapta, Ardahan kent merkezindeki Türk-İslâm dönemine ait iki yapı konu edilmiş, bazı ticaret yapıları, sivil mimari örnekleri, Posof Kalesi ve Posof Merkez Camii hakkında bilgiler verilmiştir. Kitabın başlığından da anlaşılacağı üzere incelenen tüm yapıların Türk mimarisi kapsamında ele alınmış olması ayrıca dikkati çekmektedir.

1 (Gündoğdu, 2000); (Bayram, Yazar, 2008); (Bayram, Yazar, 2011); (Bayram, Yazar, 2013); (Patacı, Oral Patacı, 2014); (Patacı, Lafli, 2016a); (Patacı, Oral Patacı, 2018).

2 (Cantay, 1999)

Ardahan'ın Orta Çağ sonrası tarihi mimarisi hakkında bilgilere ulaşabildiğimiz diğer bir yayın Hamza Gündoğdu'nun "Kaleler Kuleler Kenti Ardahan" (2000) adlı kitabıdır. Ardahan'daki kale ve kule yapıları başta olmak üzere, prehistorik yerleşmeler, kiliseler ve Hristiyan yapıları, camiler, türbeler, ziyaretgâhlar, mezar taşları, çeşmeler, tabyalar, köprüler, sivil mimariler, heykeller, figürlü taşlar, halıcılık, Atatürk silüeti gibi başlıklarla çok çeşitli konulara değinilen kitapta, Türk-İslâm dönemine ait 5'i kent merkezinden, 2'si Göle ve Posof'tan olmak üzere 7 cami ile Çarlık Rus dönemine ait, 6'sı merkezden, 2'si Çıldır'dan 8 yapı hakkında bilgiler verilmiştir. Ardahan'ın genel tarihi mirasını tanıtıcı nitelikteki ve oldukça kapsamlı olan bu kitapta da konumuz bağlamında güncellenmesi gerekli bilgiler mevcuttur.

Tarihsel süreçte, siyasi ve askeri olaylar açısından çalkantıların yaşandığı bir bölgede yer alan Ardahan'ın, el değiştirmelerle hiç kuşkusuz fiziki yapısı da her dönem büyük değişime uğramıştır. Bu durum Ardahan'daki Türk-İslâm ve Çarlık Rus idaresi dönemlerine ait tarihi çevreye de yansımış; ve mimarilerin yok olmasına, tahrip olmasına veya orijinalliklerini kaybetmesine yol açmıştır. Günümüze ulaşan az sayıdaki yapı hakkında dönemine ait yazılı veya görsel bilgilerin mevcut olmayışı da kentin tarihi mimarisinin ayrıntılı olarak ortaya konulmasını güçleştirmektedir. Ardahan İl Kültür Müdürlüğü, İl Özel İdaresi ve Müftülüğü arşivlerinde de söz konusu dönemlere ait yapılarla ilgili bilgiler yetersizdir.

Araştırmamız kapsamındaki yapılar makale sınırlarının elverdiği ölçüde tanıtılabilmiş olmakla birlikte, çalışmamızda bugüne kadar herhangi bir yayında bahsi geçmeyen yeni bulgular ve özgün değerlendirmeler mevcuttur. Diğer taraftan, Çarlık Rus dönemi konutları, günümüzde de kullanıldıklarından veya özel mülk olduğundan içine girilerek mekân düzenlemeleri belgelenememektedir. Aynı döneme ve Cumhuriyet dönemine ait ticaret yapılarının ise, cephelerinin levhalar ile kapatılarak veya tümüyle yenilenecek günümüzde de kullanıldığından cephesel ve mekânsal kurgularının tanımlanması mümkün olmamaktadır. Bu kısıtlamalara karşın, çalışmamız kapsamına aldığımız her bir yapı, yerinde incelenerek fotoğraflanmış, gerekli görülenlerin plân çizimleri yapılmıştır.

Bu çerçevede, makalemizde Türk-İslâm ve Çarlık Rus dönemleri yapıları; mevcut kaynakların, kişisel tespitlerimizin ve yeni bulgularımız ışığında

tanıtılmaktadır. Sayıca fazla olmaları nedeniyle başta Çarlık Rus dönemi binaları olmak üzere, tipolojik değerlendirmeler yapılmaktadır. Makalede ayrıca, Ardahan'ın mimari mirasının birer parçası olan bu eserlerin tanıtılması yanında korunmasının gerekliliğine de dikkat çekilmesi amaçlanmaktadır. Bu kapsamıyla makalenin, kentin tarihi mimarisine yönelik ileride yapılacak monografik çalışmalara katkı sağlayacağını umut ediyoruz.

Ardahan Tarihi Hakkında Kısa Bilgi

Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nin Erzurum-Kars Bölümü'nde yer alan Ardahan ili; güneyde Kars, güneybatıda Erzurum, batıda Artvin, kuzeyde Gürcistan ve doğuda Ermenistan ile sınırlıdır. Kuzeydoğu Anadolu'nun en dağlık ve en engebeli kesimlerinden birinde yer alan Ardahan, kentin merkezinden geçen Kura (Kür) Nehri'nin her iki yakasında ve deniz seviyesinden 1860 m yüksekte kurulmuştur. Tarihi geçmişi, M.Ö. 4. bine kadar uzanmaktadır³.

M.Ö. 4. yüzyıldan itibaren Gürcü kültürünün baskın olduğu yerleşmelerden biri olduğu anlaşılan Ardahan, Gürcüce *Tao-Klarjeti* olarak ifade edilen bölgeye dahildi. Tao-Klarjeti, M. S. 4. yüzyıla kadar Roma İmparatorluğu'nun hakimiyet sahəsi içinde kalmıştır. Ardından Pers himayesine girmiştir.

5. yüzyılda Gürcü kralı Vakhtang, Ardahan ovasının kuzeyinde yer alan Erusheti'de (bugünkü Ardahan'ın Hanak ilçesi) bir piskoposluk kurmuştur. Sonraki dönemde bölge, Gürcü ve Ermeni hakimiyet mücadelelerine sahne olmuştur. 642'de Arap İslâm akınlarına hedef olan bölge, 9. yüzyıla kadar Tiflis merkezli Arap emirliğinin hakimiyetinde kalmıştır. 9. yüzyılın başında, Bizans İmparatorluğu'nun desteğiyle, Arap tehdidine karşı koyması amacıyla Gürcü kralı I. Aşot (Ashot), Ardanuç başkent olmak üzere, bir krallık kurmuştur. 10. yüzyılda bölgede Abhazlar'ın görünmesi ve Ermeni Krallığı'nın Abhazlar'ı Gürcülere karşı kullanması, bölgede Ermeni ve Gürcü krallıklarını ciddi anlamda karşı karşıya getirmiştir. Ancak, III. Bagrat döneminde (1008-1014) Gürcü ve Abhazya krallıklarının birleşmesi, Gürcü hakimiyetini

3 Ardahan eski çağ tarihi için Bkz. (Kökten, 1953); (Gündoğdu, 1992); (Kökten, 1944); (Koroğlu, 1996); (Özbek, Yükmén, 2001); (Alp, Ceylan, Bingöl, Topaloğlu, 2007); (Koltuk, Sağlam, 2009); (Çelik, 2013); (Patacı, Lafı, 2013); (Patacı, 2014); (Patacı, 2016); Patacı, S., Lafı, E. (2016b); (Patacı, Lafı, 2017).

güçlendirmiştir. Bölge, 1021’de Bizans imparatoru Kayser II. Basileios tarafından işgal edilerek Gürcü krallığından alınmıştır⁴. Arap tarihçi Antakyalı Yahya’nın verdiği bilgiye göre, 1021’de Ardahan (Gürcüce Artaani), Bizans tarafından yağma edilerek halkı katledilmiştir. Basileios’un, bu sırada Ardahan Kalesi’ni de muhasara ettirdiğini öğrenmekteyiz⁵.

Bölgeye ilk Türk akınları 1053 yılından itibaren başlamış; bölge 1068 yılında Sultan Alparslan tarafından fethedilmiştir⁶. Ardahan bu dönemde, Erzurum’da kurulan Saltukoğulları Beyliği’ne bağlanmıştır. 12. yüzyıla gelindiğinde ise, F. Kırzioğlu’nun belirttiğine göre, Ardahan’ın da içinde bulunduğu bölgeye Hristiyan Kıpçaklar’ın yerleştiği görülmektedir⁷.

Kösedağ Savaşı’ndan (1243) sonra Anadolu’nun büyük bölümünde İlhanlılar temsilciliğinde Moğol yönetimi hâkim olmuştur. Bu dönemde Çıldır ve Ardahan’da *atabeklik* adıyla, yurtluk ve ocaklık şeklinde yönetilen yerel bir yönetim kurulduğunu, yönetimin de Saltukoğulları’ndan, Çıldır atabeklerine geçtiğini öğreniyoruz. Böylece yöre 14. yüzyıla kadar, *Atabek Ülkesi* olarak İlhanlı Devleti’ne bağlı kalmıştır⁸. Bu yüzyıldan sonra Karakoyunlular ve Akkoyunlular arasında el değiştirmeler yaşanmıştır. Bir süre İran Safevi Devleti’nin hakimiyetine de geçen bölge, 1578’de (III. Sultan Murad dönemi) kesin olarak Osmanlı topraklarına katılmıştır⁹.

Ardahan, 1828 ve 1855 yıllarında Kuzeydoğu Anadolu ve Kafkasya’daki Osmanlı yerleşimleri ile birlikte kısa süreli olarak, 3 Mart 1878’de ise savaş tazminatı olarak Çarlık Rus yönetimine geçmiştir. 40 yıl süren bu son Rus hakimiyetinin ardından 3 Mart 1918 yılında imzalanan *Brest Litovsk Antlaşması* ile Ardahan, Osmanlı Devleti’ne iade edilmiştir. Ermeni çeteciler ile yaşanan hakimiyet mücadelelerinin ardından 23 Şubat 1921’de TBMM hükümeti tarafından kesin olarak alınan Ardahan, 7 Temmuz 1921 tarihinde mutasarrıflık yapılmış, 1926 yılında ise ilçe yapılarak Kars iline bağlanmıştır. 27 Mayıs 1992 tarihinde il statüsü kazanmıştır¹⁰.

4 (Grousset, 2005, s. 423, 503, 545-548)

5 (SAE, 1976, s. 7)

6 (Konukçu, 1999, s. 54-55)

7 (Zeyrek, 2011, s. 91-92)

8 (Kırzioğlu, 2008: 44)

9 (Konukçu, 1999, s. 64)

10 (Kırzioğlu, 1970, s. 121); (Tuğlacı, 1985, s. 87-88); (Ababay, 1987, s. 77-79, 157); (Öztürk,

A.Ardahan'da Türk-İslam Dönemi'ne Ait Yapılar

Ardahan'ın Orta Çağ sonrası Türk-İslâm dönemine ait yerleşiminin merkezini, şehrin kuzey-doğusundaki Ardahan Kalesi ve yakın çevresini içine alan ve bugün Halil Efendi Mahallesi adı verilen eski şehir oluşturmaktadır. Ardahan'daki bu dönem yapılaşması ile ilgili en eski bilgilere Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nden ulaşmaktayız. Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilere göre, 17. yüzyılda bugünkü kale ve yakın çevresini eski toprak örtülü ve tümü mihrâb (müstâkil) evler oluşturmaktadır. Mescitler, sıbyan okulları, yer yer küçük hanlar bulunmaktadır. Aşevi, medrese ve dar'ül-kefâm yoktur¹¹.

1.Ardahan Kalesi

Eski şehirdeki Türk-İslâm dönemi eserlerinin başında, ilk inşa tarihi kesin olarak bilinmeyen ancak, Selçuklular zamanında ve Osmanlı döneminde kullanıldığı bilinen Ardahan Kalesi gelmektedir (**Resim 1**). Evliya Çelebi, *Gürcistan Kara Ardahan Kalesi* olarak tanıttığı yapı ile ilgili olarak “*yalçın bir kaya üzerinde ve kare benzeri şekilde çok büyük ve sağlam, iki katlı olmak üzere toplam 70 kuleli, 3 kapılı ve payitahttan (İstanbul merkez) gelen bir oda cebecileri (zırhlı asker) bulunduğunu*” yazmıştır¹². Kale, güneyde Kür Nehri'ne bakmaktadır. Güneyden kuzeye doğru, kuzey-doğu ve doğuda çok daha fazla, yükselen eğimdeki topoğrafyaya uyumlu şekilde inşa edilmiştir. En düşük kotlu güneyi ile en yüksek kotlu kuzey-doğu arasında 37 m fark vardır. Doğu batı eksenindeki kot farkı ise 20 m'dir. Düzgün olmayan dikdörtgen plânlı diyebileceğimiz kalenin, dört köşesinde dörtgen ve çokgen plânlı dört burç vardır. Bu köşe burçları dışında kale, batı sur duvarında bir, kuzey sur duvarında iki, güney sur duvarında dört ve doğu sur duvarında iki burç ile de desteklenmiştir. (**Çizim 1**). Ana giriş batı cephededir (**Resim 2**). Ardahan Kalesi'nin bu girişten başka, Kür Nehri tarafında Su Kapısı, Huruç Kapısı ve Uğrun Kapısı olarak adlandırılan üç girişi daha vardır¹³. Adı geçen kapıların yerleri kesin olarak bilinmemektedir.

1992, s. 9); (Erkin, 1992, s. 94, 95); (Yılmazel, Ögüt, 1992); (Bağırman, 2008, s. 116); (Koltuk, Sağlam, 2009, s. 8); (Kızıl, 2013, s. 52, 54).

11 (Dankoff – Kahraman – Dağlı, 2011, s.165)

12 (Dankoff, Kahraman, Dağlı, 2011, s.165).

13 Ardahan Kalesi'nin plân ve mimari özellikleri makale sınırlarını aşmamak adına detaylandırılmamıştır. Kale ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. (Gündoğdu, 2000, s. 39-42)

Doğu sur duvarında, birisi Kür Nehri'ne yakın konumda, diğeri ise yukarı surda olmak üzere örülerek kapatılmış iki kapı tespit edilebilmektedir. Bu kapılardan nehre yakın olanının Su Kapısı olduğu düşünülebilir. “Göç etme, dışarı çıkma” anlamına gelen huruç kelimesinden yola çıkarak, herhangi bir tehlike durumunda tahliyenin gerçekleştirildiği bir arka kapı olabilecek Huruç Kapısı'nın ise yukarıdaki ikinci kapı olabileceği ihtimal dahilindedir. Uğrun Kapısı ise, Arseven'in tanımına göre, “dışarıya uğramak” anlamına gelen uğrun kelimesinden gelmektedir; ve bir kale kuşatıldığında dışarı çıkılarak düşmanla göğüs göğüse savaşmak için kullanılan kapıdır¹⁴. Bu kapının ise kuzey cephede veya batı cephede yer aldığı ancak günümüze ulaşmadığını tahmin etmekteyiz.

Yuvarlak kemerli ana giriş kapısı büyük sivri kemerli bir giriş eyvanı içindedir. Giriş kapısı, iki yanda birer burç ile desteklenmiştir. Bu burçlardan güneydekinin, giriş eyvanına bakan yüzünde, kemer yüksekliğindeki seviyede üzerinde arslan kabartması olan bir kesme taş tarafımızca tespit edilmiştir (**Resim 3**). Kiremit renkli ve ignimbrit olarak tabir edilen volkanik bir taş üzerine işlenmiş arslan kabartması, yürür vaziyettedir. Başlı cepheden, gövdesi profilden verilmiştir. Kuyruğu, gövdesinin üzerine doğru uzanmıştır. Kediye andıran yüzü, iri ve çekik gözleri, büyük ve aralık ağız, vücut hatlarındaki keskin dönüşleriyle oldukça şematize edilmiştir. Bu haliyle, Selçuklu stilindeki arslan kabartmalarının özelliklerini yansıtmaktadır¹⁵.

Arslan kabartmasının hemen yanındaki dikdörtgen kesme taş üzerinde, yuvarlak iki rozet içine kavisli çizgilerle kazınmış, 6 yapraklı stilize çiçek motifi dikkati çekmektedir. Çiçeklerin tepe noktaları çarkıfelek motifi oluşturacak şekilde birleştirilmiştir. Bu rozetlere yakın konumda, 2 kabara da yer almaktadır. Kare birer kesme taş üzerine işlenmiş olan bu kabarlardan biri, baklava fomlu ve kenarları dış süslemelidir. Üst yüzeyi oldukça tahrip olmuştur. Daire şeklinde ve sağlam olan

14 (Arseven, Türkiye Sanatı Tarihi, s. 652)

15 Selçuklu stilinde arslan kabartmaları en çok 13. asrın ikinci yarısında Mısır, Suriye, Filistin'deki Memluk Sultanı Baybars'ın eserlerinde kullanılmıştır. Genellikle ikişer adet olarak, gövdeleri yandan, başları önden verilen arslanlar medrese, kale, köprü kitabelerini çevrelerler. Parsın (veya arslan) Baybars ismi ile ilgili olarak, Sultan Baybars'ın arması olarak kullanıldığı kabul edilmektedir. Arslan her devirde ve bölgede koruyucu, kudret ve kuvvet sembolü olarak kullanılmıştır. Anadolu Selçuklu kale, saray, han, köprü gibi yapılarındaki arslanlar da muhakkak aynı fonksiyonla düşünülmüştür. Selçuklu stili arslan kabartmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Öney, 1970, s. 11, 34-37).

diğeri, onun hemen altındaki taş sırasının sonunda yer almaktadır.

Kalenin giriş kapısı üzerinde üç satırlık bir kitabe yer almaktadır (**Resim 4**). Kitabede, Osmanlıca, Nesih yazı ile “*Buniye bi-emrî es-Sultan ü'l Azâm Mevlâ mülûk-ül-Arab ve el'Rum ve el'Acem sahib-ül berr ve'l-bahr es-Sultan Süleyman ibn Selim Han Hallad'Allahü mülkehu. Fi şehri Şevval 963*” yazmaktadır. “*Arap, Acem ve Rum ülkelerinin, denizlerin ve karaların sahibi Selim Han oğlu yüce Sultan Süleyman'ın emriyle 1556 senesi Ekim ayında yapılmıştır. Allah onun ülkesini ebedi kılsın*”¹⁶ anlamına gelen bu ifadedeki 1556¹⁷ tarihi, kalenin inşa tarihi olmayıp, Kanuni Sultan Süleyman dönemindeki onarım tarihidir. Ardahan Kalesi daha önce de, yine Kanuni döneminde 1549 yılında, onarılmış ve bölgeye asker yerleştirilmiştir¹⁸. 1583'te (III. Murad dönemi) Osmanlı'nın üçüncü İran seferi için görevlendirdiği Ferhat Paşa'nın, bu sefer sırasında Ardahan Kalesi'ni ve Kars Kalesi'ni tahkim ettirdiği de bilinmektedir¹⁹. Diğer taraftan, T.C. devlet arşivlerindeki kayıtlardan, Ardahan Kalesi'nin sağlamlaştırılması ve tamir ettirilmesine yönelik 1578 yılında (III. Murad döneminde); 1723 yılında (III. Ahmed döneminde) ve 1784 yılında (I. Abdülhamid döneminde) olmak üzere hükümler verildiğini öğrenmekteyiz²⁰.

Ardahan Kalesi'nde, 16. yüzyılın önemli devlet adamlarından Ayas Paşa tarafından bir Ulu Cami (Cami-i Kebir) ve bir de hamam inşa ettirilmiştir²¹. Kimi kaynaklarda, kale içindeki mescid ve hamamın 1068'de Sultan Alparslan tarafından yaptırıldığı ve kalenin de bu tarih civarında inşa edildiği de ifade edilmektedir²². Zaman içinde harap olan caminin tamiri için 1699 yılı Nisan'ında Ardahan kadısına yazılan hükümde, caminin -muhtemelen ahşap olan- bir kısmının aşırı yağışlardan dolayı yıkıldığı ve onarımının istendiği yer almaktadır. Hükümde geçen “vakfın müsaadesi”

16 Kitabenin okuma ve çevirisinde Konukçu'dan faydalanılmıştır. (Konukçu, 1999, s. 62)

17 Kalenin batı kapısına, kitabe taşının hemen altına asılmış Türkçe levhada H. 963 tarihinin yanlış çevrilerek 1544 olarak yazılmış olduğu tarafımızca tespit edilmiştir.

18 (Gündoğdu, 1992, s. 38); (Altınsoy, 2005, s. 40)

19 Bkz. (Gül, 2009, s. 87)

20 Bkz. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/Arama/Arama.aspx> , Fon: A. {DVNSMHHM.d..., Kutu: 33, Gömlek: 712; Fon: MAD.d., Kutu:, 9910, Gömlek: 0; Fon: C..AS.., Kutu: 295, Gömlek: 12262.

21 Bkz. (Gündoğdu, 1992, s. 38); (Konukçu, 1999, s. 63)

22 (Boran, 2002, s. 1311)

ifadesinden, söz konusu caminin bir vakıf yapısı olduğu da anlaşılmaktadır²³. Nitekim, devlet arşivleri kayıtlarında yer alan M. 1721-22 tarihli bir belgede de Ayas Paşa'nın Ardahan'da bir camisi ve geliri bu camiye tahsis edilmiş/şart koşulmuş (meşrut) bir hamamı olduğu bilgisine rastlamaktayız²⁴. Bugün, bu cami ve hamama ait herhangi bir kalıntı bulunmamaktadır. 2011'de peyzaj düzenlemesi yapılan kale, 2013'te restore edilmiştir.

Ardahan Kalesi sur duvarlarında oldukça fazla devşirme taş ve taşçı işareti mevcut olduğunu belirtmek gerekir. Güney sur duvarına çıkan taş merdivende rastladığımız ve 19. yüzyıla ait olduğunu düşündüğümüz oluklu bir dibek taşı basamak olarak kullanılmıştır (**Resim 5**). Kuzey iç surda ise yüksekçe bir mesafede Gürcüce bir kitabe surun inşası ya da onarımı sırasında buraya yerleştirilmiştir (**Resim 6**). Ölçüleri 45x31 cm. boyutlarındaki dikdörtgen formlu tüf taşı üzerinde, dört satırlık Gürcüce yazı yer almaktadır. "Kutsal taş. Jacop'un Kayası" olarak Türkçe'ye çevrilen yazıt en erken M. S. 10. yüzyıla tarihlendirilmiştir²⁵. Bunların dışında, batı sur duvarlarındaki bir burcun ise, kapı çerçevesi gibi görünen oldukça büyük ve yivli bir taş üzerine oturtulduğu tespit edilmiştir (**Resim 7**). Aynı burcun üst duvarında da bu çerçevelerin daha küçük boyutlusunun devşirme olarak kullanıldığı dikkati çekmektedir. Esasen, bu tip yivli kapı çerçevelerine kalenin farklı burçlarında da rastlanmaktadır.

2.Müderriş İbrahim Efendi Camii

Kalenin yaklaşık 100 m kuzeybatısında yer alan Müderriş İbrahim Efendi Camii 18. yüzyıldan günümüze ulaşan bir dini mimaridir (**Resim 8**). Cami, kuzey-güney doğrultuda dikdörtgen plânlıdır (**Çizim 2**). Caminin doğu, batı ve güney duvarlarında üçer mazgal pencere yer almaktadır. Dış cepheleri bölgeye özgü volkanik taşlardan olan kiremit renkli ignimbrit ve andezitten kaba yonu taşlarla örülmüştür. Üst örtüsü

23 Ardahan kadısına hüküm ki, Ardahan Kal'ası ahalisi gelüp, kale-i mezbur dahilinde de müteveffa Ayas Paşa'nın bina eylediği Cami-i Kebir'in üç zira' mikdarı hin-i tamirde kârgîr bina olmayup, mürûr-i eyyam ile kesret-i emtârdan münhedim olup meremmete muhtac olmakla, taraf-ı şer'den üzerine varılıb şer' ile keşf olundukda, ancak 50 kuruş ile tamir olunur, deyu tahmin ile şer' ile keşif ve hüccet olunup, vakfın müsaadesi olmakla, şer' ile tamir olunmak için yazılmıştır. Şevval 1110. (Konukçu, 1999, s.63)

24 Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Fon: C..EV., Kutu: 361, Gömlek: 18327, H-29-12-1134.

25 (Pataci, 2016, s. 205)

düz damdır. Camiye giriş, kuzey cephedeki düzgün kesme andezit taşlarla kaplanmış yuvarlak kemerli bir kapı ile sağlanmaktadır. Tavan, oyma süslemeli iki ahşap sütun ayak ile desteklenmiştir (**Resim 9**). Harim bölümünü incelikli sayılabilecek bir göbek süslemesiyle düz ahşap tavan örtmektedir (**Resim 10**).

Cami giriş kapısı kemer köşeliğindeki dikdörtgen kartuş içinde Osmanlıca “*Amel-i Osman sene 1185*” (M. 1771-1772)²⁶ tarihi kazanmıştır (**Resim 11**). Bu tarih caminin inşa tarihi midir yoksa kapıyı inşa eden taş ustanın imzası mıdır, belirsizdir. Gündoğdu, ayrıca, iç mekân batı duvarında ve güney batı köşede yer alan mazgal pencere altındaki panoda boya ile ve Osmanlıca “14 Ramazan 1315” tarihi (M. 1897) yazılı olduğunu; bu tarihin yapının onarımına ait olduğunu kaydetmiştir. Diğer bir panoda da yazısı silinmiş Osmanlıca bir kitâbe olduğunu eklemiştir²⁷. Uzun yıllar depo ve ahır olarak kullanılarak tahrip olan tescilli yapı, 2017 yılında restore edilmiştir. Harimin hemen girişindeki ahşap asma kat şeklindeki kadınlar mahfili tamamen yıkılmışken, 2017 yılı restorasyonu ile yenilenmiştir. Restorasyon öncesinde, harim duvarlarında panolar halinde görülen kalem işi süslemeler ise restorasyon sırasında duvarlara uygulanan sıvayla ne yazık ki yok edilmiştir.

3.Mevlid Efendi Camii

Kalenin yaklaşık 150-200 m kuzeybatısında yer almaktadır. (**Resim 12**). Mahalle sakinlerinden yaşlı olanlarının ifade ettiklerine göre cami, 1950’li yıllarda, bir kiliseden dönüştürülmüştür. H. Gündoğdu, caminin kapısında yer alan bir kitâbeye göre 1701/1702 (H. 1113) tarihinde inşa edildiğini belirtir²⁸; ancak bu kitâbe tarafımızca tespit edilememiştir. 1990’lı yılların sonunda beden duvarlarının yarısı ve üst örtüsü yenilenen cami²⁹, 2011 yılında kapsamlı bir restorasyon geçirmiştir. Harimde, asma kat şeklindeki kadınlar mahfili restorasyon sırasında lambri ile kaplanmıştır (**Resim 13**). Üst kat duvarları beyaz sıva ile boyanmıştır. Mihrab nişi de

26 Gündoğdu’nun miladi takvime sehven 1711 olarak çevirdiği (Gündoğdu, 1992, s. 190) bu tarih; bir tez çalışmasında “kapı köşeliğindeki usta kitabesi” ifadesiyle (Kılıç, 2019, s. 123, 163), başka bir tez araştırmasında “kapı kemer köşeliğindeki inşa kitabesi” ifadesiyle (Çetin, 2018, s. 20) aynen tekrar edilmiştir. Adı geçen iki tezin, hem referans dipnotlarda hem de akademik dil kullanımında yanlışlar ve zayıflıklar barındırdığını burada belirtmek bir zorunluluktur.

27 (Gündoğdu, 1992, s. 192)

28 (1992, s. 186)

29 (Gündoğdu, 1992, s. 186)

dahil güney duvar mavi-beyaz çini plâkalarla kaplanmıştır. Dikdörtgen plânlı cami, yuvarlak kemerli harim giriş kapısı dışında orijinal yapı unsuru barındırmamaktadır.

4.Derviş Bey Camii

Kaptan Paşa Mahallesi'nde Tugay Komutanlığı yanındaki alanda yer almaktadır. (Resim 14). Düzgün kesme bazalt ve ignimbrit taşlarla inşa edilmiştir. Dikdörtgen plânlıdır. Caminin kuzeybatı kenarında, kare plânlı bir kaideye oturan silindirik minare yer almaktadır. Minare şerefe kapısı üzerindeki kaş kemer formundaki alınlıkta 1967 tarihi okunmaktadır. Bu tarih minarenin inşa tarihi olabileceği gibi onarımına da karşılık gelebilir.

Caminin harime açılan yuvarlak kemerli kapısının üst köşeliklerindeki yatay dikdörtgen panolar içinde, Arapça ifadeler yer alır. Bunlardan sağdakinde “İslâm'dan daha yüce bir şeref yoktur” anlamına gelen “*Lâ şeref a'la min el İslâmi*”; soldaki iki panodan üsttekinde “Ölümsüz olan sadece yaratıcı (Allah Teâlâ hazretleri)'dir” anlamına gelen “*Hüve'l hallak'ü-l bâkî*”; alttakinde ise cami inşa tarihini veren “*Sene 1285*” (M. 1868/1869) tarihi yazmaktadır (Resim 15). Harim bölümünde, çatı örtüsünü ve asma kat şeklindeki kadınlar mahfilini destekleyen iki ahşap ayak yer alır. Kadınlar mahfilinin ahşap oyma süslemeleri, ahşap tavan göbeği ve harimi örten ahşap kubbe camideki göz alıcı işçiliklerdir (Resim 16, 17, 18)³⁰.

5.Halil Efendi Camii

Eski şehri ifade eden Halil Efendi Mahallesi'ndedir. Mahalleye ismi verilen nüfuzlu ve hayır sahibi bir zat olduğu anlaşılan Halil Efendi tarafından yaptırılmış bir camidir. 1920'lerde yaşanan çatışmalar sırasında Ermeni çeteciler tarafından yakılan cami, bu olay nedeniyle *Yanık Camii* olarak anılmaktadır. Bugün mevcut olmayan caminin inşa edildiği alanda, yanarak ölen 370 Müslüman-Türk anısına dikilmiş bir anıt yer almaktadır.

Hamşioğlu Konağı (Tarihi Kongre Binası) avlusunda duran ve bu camiye ait olduğu anlaşılan su hayratının kitâbesinde geçen “...*İzade el-Hac Halil Ağa hayrat sene 1288*” (M. 1871/1872) ifadesinden yola çıkarak, Halil Efendi Camii'nin de yaklaşık bu tarihte inşa edilmiş olabileceğini söyleyebiliriz. (Resim 19).

30 Derviş Bey Camii'nin ayrıntılı mimari tasviri için Bkz. (Cantay, 1999, s. 20)

B.Ardahan'da Çarlık Rus Dönemine Ait Yapılar

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı ardından imzalanan Ayastefanos Antlaşması (3 Mart 1878) ile Kars, Batum ve Doğubeyazıt'la birlikte Ardahan da Rus hakimiyetine girmiştir. Bu dönemde Kars; Ardahan, Oltu ve Kağızman sancaklarından oluşan bir *oblast* (genel valilik bölgesi) şeklinde örgütlenecek Ardahan ve Göle buraya bağlanmıştır. Çarlık Rus idaresi, 1855 tarihli Arazi Nizamnamesini uygulayarak Ermeni, Rum, Yezidi, Süryani (Asuri) gibi Anadolu halkı ile Ukraynalı, Malakan (Molokan)³¹, Duhabor (Dukhobor)³², Alman ve Estonyalı toplulukları Kafkasya'dan getirerek sistemli bir şekilde buralara yerleştirmiştir³³. Bu oblast yönetimi 1917 Rus devrimine kadar sürmüştür.

1. Tat³⁴ Abdullah Karaca Konağı

30L.3C4 Pafta, 275 Ada, 10 Parsel'de kayıtlı ve bugün hisseli özel mülkiyete ait bir yapıdır. Kongre Caddesi ile İnönü Caddesi'nin kesiştiği noktada, kent merkezine oldukça hâkim bir konumda inşa edilmiştir (Çizim 3³⁵; Resim 20). Halk arasında Kulüp Binası olarak da tanınmaktadır.

Yapı, bodrum+2 katlıdır. U şeklinde bir plân şemasına sahiptir. Bugün,

31 Rus kökenli olan Malakanlar; silahlı savaşa karşı olan, kilise ve din adamı otoritesine karşı çıkan ve Hıristiyanlığı ilk ortaya çıktığı dönemlerde olduğu gibi aracısız yaşamaya çalışan, bu nedenle de ülkeden ülkeye göç etmek zorunda kalmış bir halktır. Rusya'da gördükleri baskı sonucu Kars'ın Zöhrap, Atçılar, Çalkavur, Şahnalar, Çakmak, İncesu, Karakale'ye ve Ardahan'a yerleşen yaklaşık 11 bin kadar Malakan ve Duhabor olduğu ifade edilmektedir.

Bkz. http://www.molokane.org/places/Turkey/Erzurum/2011_conference.html; Malakanlar için ayrıca Bkz. (Türkdoğan, 2005); (Ural ve Kuzucu (ed.) 2009).

32 Duhaborlar, dindar ve muhalif Rus Ortodoks bir gruptur. Yüksek ideallere sahip bir lider olarak tanınmış *Peter V. Verigin*'den ilham alarak, militarizm ve şiddetin her türlüsüne karşı kararlı duruş benimsemiş bir grup olarak bilinmektedirler. Bu topluluğa, 1785 yılında Rus-Ortodoks kilisesi başpiskoposu *Ambrosius* “güreşçi ruhlar” anlamına gelen “*Doukho-bortsi*” adını vermiştir. 1899 yılında yaklaşık 7500 Duhabor, Kanada tarafından *Assiniboia/Saskatchewan* toprakları olarak bilinen yere göç etmeleri için davet edilmişlerdir. Bkz. <http://doukhobor-museum.org/history/>

33 Bkz. (Koltuk., Sağlam, 2009); (Öztürk, 1992); (Yılmazel., Ögüt, 1992); (Ababay, 1987, s. 149); (Koltuk., Sağlam, 2009, s. 10); (Öztürk, 1992, s. 11); (Serbest, B., Demirci, N. S., 2007, s. 2722-2726)

34 “Tat”, ifadesi Türk Dil Kurumu'nda “Türklerin egemen olduğu yerlerde yaşayan Arap veya İranlılar” şeklinde tanımlanmaktadır. <https://sozluk.gov.tr/> Ababay'ın ifadesiyle, İran'daki Türkler'in kendileri için kullandıkları bir lâkaptır. Buna karşın, İranlılar Türkler'i “Tacik” olarak adlandırmışlardır. Bkz. (Ababay, 2007, s. 70)

35 Bu makalede yer alan Tat Abdullah Karaca Evi'ne ait mimari çizim, Ardahan İli Kültür ve Turizm Müdürlüğü arşivindeki mimari çizimler ile karşılaştırılarak S. Pataci tarafından yapılmıştır.

üst katında avukatlık büroları, zemin katında ise işyerleri vardır. Plastik açıdan vurgulanmış olan ön/batı cephede *rustik* ve *bosajlı* taş kaplama kullanılmıştır³⁶. Kat bölümlenmesi cephede silmelerle belirginleştirilmiştir. Yalancı sütunlar, saçak silmeleri boyunca devam eden dış motifi, pencerelerin taşıntı yapan söve kaplamaları, kilit taşları, konsollar ve ferforje giriş sundurması cephedeki başlıca plastik unsurlardır. Dönemine ait yaygın bir uygulama olan alçıpan süslemeler (**Resim 21**) ve *peç* ısıtma sistemi (**Resim 22**) iç mekânda dikkati çeken unsurlardır.

Konak, kitabesine göre 1910 yılında inşa edilmiştir. Yapı ön cepesinde yer alan kitâbesinde 1910 tarihi ve hemen altında “Allah’ın yardımı” anlamına gelen ve fetih suresi 1. ayetin ilk sözcükleri olan “Nasr min Allah” ve ardından “Maşallah” ifadeleri Arap harfleriyle yazılmıştır. (**Resim 23**).

Yapının gerek ön cephe süslemelerinde gerekse iç mekân düzenlemelerinde *Barok*, *Rokoko*, *Art-Nouveau* ve *Neoklasik* olmak üzere birden fazla üslûbun öğelerine rastlanmaktadır. Bu nedenle yapının *Eklektik* (Karma-Seçmeci) bir üslup özelliği gösterdiği söylenebilir³⁷.

1994’te tescil edilen konak, 2005’te basit bazı onarımlar görmüştür. 2011-2012 yılları arasında restore edilmiştir. 2012, 2014 yıllarında da *çeşitli* basit onarımlar geçirmiştir.

2.Hamşioğlu Konağı (Tarihi Kongre Binası)

Ardahan kent merkezinde, kentin ana caddesi olan Kongre Caddesi üzerindedir. (**Çizim 4, Resim 24**). 1919’da Kars’ta kurulmuş olan *Cenubi Garbi Kafkas Cumhuriyeti*’ne³⁸ bağlı “*Cenubi Garbi Kafkas Hükümet-i Muvakkata-i*

36 “Köy işi, taşra işi” anlamlarına gelen” Rustik (Lat. *Rusticus*, Fr. *Rustique*) ve “yüzeyden kabartmalı, yüzeyden taşkın” anlamına gelen Bosaj (Fr. *Bossage*) terimleri için Bkz. (Hasol 1998, s. 96, 389); (Arseven, 1952, s. 1731-1732) Bu tarz cephe tasarımları aynı dönem Kars yapılarında da yoğun olarak rastlanmaktadır. Örnekler için Bkz. (Alp, Yaşlı, Özdemir, 2009); (Serbest, Demirci, 2007)

37 Gündoğdu, Akkoş’un Binası olarak tanıttığı bu yapı için: “Ön cephede yüzeyden ileri taşırılmış profiller, çerçeveler, pencere ve korniş hatları Ampir Üslup özelliklerini aksettirmektedir” değerlendirmesini yapmıştır. (2000, s. 236)

38 Birinci Dünya Savaşı’nı sonlandıran 1919 tarihli Mondros Ateşkes Antlaşması maddesi gereğince Osmanlı kuvvetleri yöreden bir kez daha çekilmek zorunda kalmıştır. Ortaya çıkan yönetim boşluğunda, olası Ermeni ve Gürcü işgaline karşın, livanın idaresi Ocak 1919’da Kars merkezli *Kars Milli Şura Hükümeti* teşkilatına bırakılmıştır. Söz konusu teşkilata, ilerleyen süreçte *Cenubi Garbi Kafkas Hükümet-i Muvakkata-i Milliyesi* adı verilerek, meclisi, anayasası ile bir devlet niteliği

Milliyesi" (Güneybatı Kafkasya Geçici Hükümeti)'nin, kuruluşu ve ilkeleri gibi önemli konuların görüşüldüğü 3-5 Ocak ve 7-9 Ocak tarihli kongreler bu binada düzenlendiği için *Kongre Binası* olarak tanınmıştır.

Yola paralel şekilde dikdörtgen plânlı ve tek katlı olarak inşa edilmiştir. Yapıya güney cephede sağlı sollu eklenmiş kare plânlı simetrik iki kanat, plân şemasına U formu kazandırmıştır. Konak, 1911 tarihlidir.

Ön/kuzey cephesi taş oyma süslemelerle yoğun şekilde süslenmiştir (**Resim 25**). Yapının bu cephesinde ekleme, çıkarma gibi müdahaleler yapılmadığı için orijinal yapısını koruyarak günümüze gelebilmiştir. Cephe düzenlemesi ve sahip olduğu taş işçiliğinin etkisiyle süsleme kompozisyonu açısından yapının en gösterişli cephesi bu cephedir. Duvar kenarları ile pencere sövelerinde, bu dönem yapılarında çok yaygın rastladığımız, düzgün kesme blok beyaz andezit taşlardan, kaplama tekniği dikkati çekmektedir. Cephenin orta aksı üzerinde, çatı seviyesinde başlayan yuvarlak kemerli alınlık yapıya da anıtsallık katmıştır. Yapıya ait eski resimlerden, kuzey cepheden görülen bir çatı katı³⁹ penceresi olduğu ancak bu yapı ekinin günümüze ulaşmadığı anlaşılmaktadır. Yapının iki ana girişi vardır ve ön cephededir. Diğer cepheler ön cephenin aksine daha yalın bir düzenlemeye sahiptir. Bu cephelerde duvarlar, bazalt taşlardan moloz duvar örgüsü kullanılarak inşa edilmiştir.

İç mekânlarda, en dikkat çekici süslemeler, tavanlarda, duvar üst bölümünü dolaşan frizlerde ve peç duvarlarında rastlanan, *Barok*, *Rokoko* ve *Ampir*⁴⁰ tarzdaki gösterişli altın yıldız alçı kabartmalardır. Konak, ön cephede ağırlıklı olmak üzere, tüm cephelerindeki süsleme kompozisyonu, vitray düzenlemeleri (**Resim 26**), alçıpan tavan süslemeleri (**Resim 27**) ve ferforje kullanımı (**Resim 28**) kendine özgü bir *Art Nouveau*⁴¹ yorumunu yansıtmaktadır. Esasen, klasik dönem ile modern mimari

kazandırılmıştır. Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti hakkında (Zeyrek, 2013, s. 11-16); (Saylan, 2003)

39 Bkz. Hamişoğlu Bey Konağı Restitüsyon Raporu, İl Özel İdaresi Arşivi.

40 Avrupa menşeli Barok, Rokoko, Ampir üsluplar hk. bilgi için bkz. (Bakır, 2003); (Hasol, 1998, s. 73-76, 382); (Arseven, 1950 (I), 175-176); (Arseven, 1950 (4), 1676); (Percier, Fontaine, 1991); (Beunat, 1974)

41 1890'lerden başlayıp hemen hemen Birinci Dünya Savaşı'na kadar süren Avrupa merkezli Art Nouveau, Afrika'dan Kuzey Amerika'ya kadar popüler olmuştur. Art Nouveau Üslubu; Hollanda, Danimarka, Norveç, Finlandiya, İsveç gibi kuzey Avrupa ülkelerinin yanı sıra, folklorik öğeleri ve yerel teknikleri akımın özellikleriyle birleştiren Orta Avrupa'ya yayılmış ve oldukça rağbet görmüştür. Asimetrik kurgulu plânlı, demirin yapı malzemesi olması, camın ikincil malzeme olması, masif

arasındaki geçiş akımı olarak da nitelendirilen Art Nouveau ulusal varyantları olan uluslararası bir stildir. Konak iç mekânında, tavan yüzeyinde ve peç duvarlarında yer alan alçı kabartma süslemeler ise Avrupa menşeli Barok, Rokoko ve Neoklasik üslup etkileri taşımaktadır.

Yapının tarihini veren kitabe taşı, alınlık kemeri hizasındaki iki pencerenin üstünde bulunmaktadır (**Resim 29**). Bu kitabe taşının iki yanında, kesme taşların oluşturduğu silmeli ve yatay dikdörtgen kartuşlar yer almaktadır. Kartuşların içi boştur. İki satırdan oluşan kitabede ilk satırda, “*Sene 1329, 1911 Maşallah*”, kartuş içine alınmış ikinci satırda ise Arapça “*İnnâ fetehnâ leke fethan mubînâ*” yazdığı okunmuştur⁴². Bu ifade Fetih suresi 1. ayetten alıntıdır; ve “*şüphesiz biz sana apaçık bir fetih yolu açtık*” anlamına gelmektedir⁴³. Alınlık kemerinin hemen altında 4 kitabe taşı daha vardır. Bunlardan en üstteki taşın yüzeyi bitkisel motifli bir çerçeve dışında yazısızdır. Hemen altına yan yana 3 taştan ortadaki kiremit renkli ignimbrit taş yüzeyine Arapça “*nasr minallâh ve feth karib* yazısı işlenmiştir. Bu ifade ise Saff suresi 13. Ayet’ten alıntıdır; ve “*Allah’tan yardım ve yakın bir fetih. İnananları müjdele*” anlamına gelmektedir⁴⁴. Sağındaki ve solundaki iki kitabe taşı üzerindeki yazılar ise silik olduğundan tarafımızca okunamamıştır.

Yapı, geneli itibariyle bakıldığında Rus modernleşme döneminde etkili olan Avrupa sanat akımlarının kasaba mimarisi ölçeğinde yansıtıldığı eklektik bir yapıdır. Her ne kadar mimarı ve taş ustasının ismi bilinmese de, bu dönem inşaa faaliyetlerinde Ermeni ve Rum’ların yetkilendirilmiş olduğu bilinmektedir.

3.Tarihi Ardahan Köprüsü

Kür Nehri üzerinde inşa edilmiştir. En geç 1878 yılına tarihlendirebileceğimiz

duvarlar yerine açıkta bırakılan sütunlar, aydınlık çözümleri, merdiven ve holler plânda merkeze yerleşmiştir, Doğu’dan ödünç alınmış kemer biçimleri pencere ve kapı üstlerinde yer bulmuştur. Art Nouveau’nun etkilendiği akımlardan biri de sembolizmdir. Gerçekçiliğe karşı, düşünce, duygu ve ülküleri savunmaları ve maddeci çağa karşı çıkıp manevi değerleri öne sürerek, dinsel ve mistik konuları betimlemeyi tercih etmeleri Art Nouveau’nun simgeci yanının alt yapısını oluşturmuştur. Art Nouveau için bkz. (Yenigün, 2011).

42 Bkz. (Gündoğdu, 2000, s. 225); (Şenol, 2018, s. 314)

43 Bkz. (<http://www.kuranmeali.com/AyetKarsilastirma.php?sure=48&ayet=1>); (<https://www.kuranvemeali.com/fetih-suresi/1-ayeti-meali>)

44 Ayetin tamamı: “*Ve uhrâ tuhıbbûnehâ, nasrun minallâhi ve fethun karîb (karîbun), ve beşşiril mü’minîn (mü’minîne)*. Bkz. (<http://www.kuranmeali.com/AyetKarsilastirma.php?sure=61&ayet=13>)

Tarihi Ardahan Köprüsü bugünkü demir konstrüksiyonlu haliyle Rus idaresi dönemine aittir (**Resim 30**). Ancak, Rus arşivine ait bir fotoğraftan, Türk-İslâm döneminde de burada bir ahşap köprü bulunduğu anlaşılmaktadır (**Resim 31**). Köprünün 1890 yılında yandığını yine aynı arşiv fotoğrafının arkasına düşülen nottan öğrenmekteyiz. Bu ahşap köprü, Rus ressam *Alexei Danilovich*'in (1851-1895) “5 Mayıs 1877 Ardahan Kalesi’ne Rus Saldırısı” isimli tablosunda da tasvir edilmiştir (**Resim 32**).

4. Dursun Soylu Evi

Halil Efendi Mahallesi’nde Cami Sokak’tadır. Konak görünümündeki tarihi ev, 19. yüzyıl sonlarında⁴⁵ inşa edilmiştir. Kareye yakın dikdörtgen plânlı ve iki katlı olan konutun duvarları, üst kat zemin seviyesine kadar harçlı ve moloz taşlarla; üst katı ise düzgün kesme bazalt ve ignimbrit taşlarla örülüdür. (**Resim 33**). Mazgal pencerelerle çevrili zemin katın ahır ve depo olarak kullanıldığı üst katın ise konutu oluşturduğu anlaşılmaktadır. Yapının kuzey cephede, merdivenli bir girişi vardır. Üst katın, doğu ve batı dış cephelerinde kapı açıklıkları göze çarpmaktadır. Bu açıklıklar, döneminde bu cephelerde demir veya ahşap balkonların var olduğunu düşündürmektedir. Zemin katın, doğu cephesindeki basık kemerli iki büyük kapı ise atlı/arabaların girişi için düzenlenmiş olmalıdır (**Resim 34**).

5. Karakadıoğlu Evi

Halil Efendi Mahallesi’nde yer almaktadır. 19. yüzyıl sonlarında inşa edilen yapının, Ardahan merkezdeki en eski konutlardan biri olduğu düşünülmektedir⁴⁶. Dikdörtgen plânlı ve tek katlı olan yapı yenilenmiş ve orijinalliğini büyük ölçüde kaybetmiştir. Günümüzde de konut olarak kullanılmaktadır. Düz çatılıdır. Ön ve arka cephede birer girişi vardır. Gündoğdu, ön cephedeki kapının sol tarafında bitkisel kabartma süslemeli bir taş tespit etmiştir (**Resim 35**)⁴⁷. Yapıda, çatı saçak kornişindeki çörtlen uygulaması ayrıca dikkat çekicidir (**Resim 36**).

6. Abdullah Öğüt Evi

Kars Caddesi üzerindedir; Abdullah Öğüt Evi olarak bilinmektedir. (**Resim**

45 (Gündoğdu, 2000, s. 230)

46 (Gündoğdu, 2000, s. 233)

47 (Gündoğdu, 2000, s. 233)

37). Yapı dikdörtgen plânlı ve tek katlıdır. Yan cepheler ve arka cephe harçlı moloz ve kaba yonu taş örgüdür. Uygunsuz müdahalelerle, bugün de kullanılmakta olan yapının özellikle arka cephesi yıkılmaya yüz tutmuştur. Düzgün kesme bazalt taş kaplamalı ön cephesi, oluk silmeli pilastrla düşey olarak bölümlenmiştir. Yapının girişi, ön cephe orta aksındadır. Ön cephede 5 pencere açıklığı vardır. Bunlardan ikisi girişin solunda, üç tanesi sağındadır. Düz kemerli kapısının kilit taşındaki kabartma bitkisel motif ile onun hemen üzerinde yuvarlak kemer motifi dikkati çekmektedir. Kemer motifi içine kazıma ile yapının inşa tarihi olan 1911 ve evin sahibinin isminin baş harfleri olabilecek Ermenice üç harf işlenmiştir (**Resim 38**).

7. İsmet Avşar Evi

Kars Caddesi'nde, Abdullah Ögüt Evi'ne yakın konumdaki bu konut da dönemin dikkat çeken yapıları arasındadır (**Resim 39**). Girişin sağındaki pencerenin kilit taşına 1910 tarihi işlenmiştir. Bu tarihin hemen altında yer alan Ermenice harfler, yapının bir Ermeni aileye ait olduğuna işaret etmektedir (**Resim 40**). Tek katlı, dikdörtgen plânlıdır. Bugün de konut olarak kullanılan yapının iç mekânı incelenememiştir. Yapının girişi ön cephe orta aksındadır. Giriş sonradan ahşap konstrüksiyonla kapatılmıştır. Abdullah Ögüt Evi'nde olduğu gibi girişin sağında 2 solunda 3 olmak üzere 5 pencere açıklığı vardır. Girişin solundaki ilk pencerenin kilit taşındaki kabartma bitkisel motif dışında, yalın ve süslemesiz bir yapıdır.

8. Ermeni Konutu

Mareşal Fevzi Çakmak Paşa Caddesi'nde, Milli Egemenlik Parkı karşısındadır (**Resim 41**). İki katlıdır. Giriş, binanın ön cephesinin köşesinde konumlandırılmıştır. Döneminde bir Ermeni aileye ait olduğu ifade edilen yapıda, basık kemerli girişin kilit taşında Ermeni sanatına ait ve palmet kompozisyonlu bir *haçkar*⁴⁸ dikkati çekmektedir (**Resim 42**). Günümüzde, restoran olarak işletmeye açılmıştır.

48 Haçkar sözcüğü, Ermenice *khaç* ve "khar" sözcüklerinden oluşan bileşik bir sözcüktür. Türkçe karşılığı "haç-taş" veya "taştan haç"tır. Haçkarlar, basit bir anlatımla, mimariye bağımlı veya bağımsız dikdörtgen taş blokların yüzeyinde, merkezde bir haç motifi yer alacak şekilde bitkisel ve geometrik süslemeli çerçevelerle sınırlandırılmış kompozisyonlardan meydana gelmektedir. Ermeni sanatına özgü olan haçkarlar, bir tür adak steli olarak düşünülebilir. Birçok araştırmacı haçkarların kökenini, Urartu ve erken Orta Çağ stellerine dayandırır. Ermenilerin yaşamış olduğu her yerde üretilmiş olan sayısız haçkar örneğinden bir kısmı günümüze gelebilmiştir. (Kızgın, 2018, s. 323)

9. Mustafa Yılmaz Evi

Kongre Caddesi üzerinde Valilik Binası yanında yer alır (**Resim 43**). Dikdörtgen plânlı ve tek katlıdır. Her yönde düzgün kesme bazalt taşlarla kaplı yapının, bina eteğinde bosajlı taş uygulaması dikkati çekmektedir. Caddeye bakan kuzey cepheyi ortalayan bir giriş kapısı, bu girişin sağ tarafında 3, sol tarafında ise 4 olmak üzere dikdörtgen formlu pencere açıklıkları yer almaktadır. Batı cephede, iki pencere açıklığı ve hemen üstte, çatı katına ait olduğu anlaşılan bir pencere açıklığı bulunmaktadır. Yapı doğu cephede başka bir yapıya bitişik vaziyettedir. Çarlık Rus idaresi sonlarına yakın inşa edilmiştir. Binanın, bir dönem Teşkilat-ı Mahsusa tarafından kullanıldığı, 1935 yılında ise Mustafa Yılmaz ailesine geçtiği, yerli halk tarafından, ifade edilmektedir. Yapı, özel mülkiyet olduğundan iç mekânları incelenememiştir.

10. Ardahan İl Halk Kütüphanesi Binası

Kongre Caddesi üzerinde, Milli Egemenlik Parkı'nın karşısında, yer almaktadır (**Resim 44**). 1910 tarihlidir. U plân şemalıdır. U planın kollarını oluşturan iki yandaki yapıların, ön cepheye bakan yüzünde profilli silmelerle oluşturulmuş üçgen çatı alınlıkları yapıda dikkati çeken unsurlardır. Tek katlı bir yapıdır. Yol kotu yükseltildiğinden, subasman kısmen yol altında kalmıştır. Yola bakan ön cephesi düzgün kesme taş kaplı olan yapının arka cephesi kaba yonu bazalt ve andezit taşlarla örülüdür (**Resim 45**). Yapının iki girişi vardır. Ön cephedeki giriş, soldaki yapı kanadının ortasında, ikinci giriş ise arka cephe orta aksındadır. Ön ve arka cephelerde 8'er pencere açıklığı düzenlenmiştir. Bir dönem T.C. Başbakanlığı *Ardahan Tapu Kadastro Müdürlüğü* olarak kullanılmıştır. Tapu Kadastro Müdürlüğü olarak kullanıldığı dönemde gerçekleştirilen iç mekân bölümlenmesi ile özgün plânın mekân düzenlemesi büyük ölçüde değişmiştir⁴⁹. Bugün *İl Halk Kütüphanesi* olarak hizmet vermektedir.

11. Ankara Palas Oteli

Şehir merkezinde Kars Caddesi üzerinde yer alan yapı, *Kasap Derviş Evi* olarak tanınmaktadır (**Resim 46**). XIX. yüzyıl sonu ile XX. yüzyıl başlarına

49 Söz konusu yapı ile ilgili bilgiler, Ardahan İl Özel İdaresi raporlarından alınmıştır.

tarihlenmektedir⁵⁰. Dikdörtgen plânlı, iki katlı bir yapıdır. Düzgün kesme bazalt taşlarla örülüdür. Yola bakan doğu cephedeki üst kat balkonu ahşap konstrüksiyonla tamamen kapatılmış, bu haliyle bir cumba görüntüsü kazanmıştır. Bir dönem otel olarak işlev görmüştür. Günümüzde alt katında dükkânlar bulunmaktadır. Üst katı ise boştur. Yapının iç mekân düzenlemesinin orijinalliğini büyük ölçüde kaybettiği anlaşılmaktadır⁵¹.

Değerlendirme ve Sonuç

Ardahan'daki Türk-İslâm dönemi mimari dokusu ile ilgili en eski bilgilere Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nden ulaşmaktayız. Gürcistan'ı da içine alan yolculuklarında Ardahan'a da uğrayan gezginin verdiği bilgilere göre, 17. yüzyıl Ardahan'ında bugünkü kale ve yakın çevresini, eski toprak örtülü ve tümü mihrâb (müstâkil) evler oluşturmaktaydı. Şehirde ayrıca, mescitler, sıbyan okulları, yer yer küçük hanlar bulunuyordu. Gezginin belirttiğine göre, Ardahan'da aşevi, medrese⁵² ve dar'ül-kelâm yoktu. Yine aynı kaynakta yer alan bilgiye göre şehirde Kaya Paşa⁵³ isimli bir hanedan meşhurdu⁵⁴. Ne yazık ki Ardahan Kalesi dışında bahsi geçen dönem yapılarından günümüze ulaşan bir örnek bulunmuyor. Esasen, Halil Efendi Mahallesi olarak bilinen mahal, bugün de taşra görünümündedir; ve harçlı moloz-yığma taşlarla oluşturulmuş tek katlı müstakil evler Evliya Çelebi'de ifade edilen eski geleneği adeta çağrıştırmaktadır.

H. 1288 (M. 1871-72) tarihli Erzurum Vilayet Salnamesi'ni incelediğimizde ise, Çıldır Sancağı'na bağlı kaza statüsünde kayıtlı olan Ardahan'da 59 cami, 30 İslâmi sıbyan mektebi, 100 medrese, 1 hamam, 4 han, 155 dükkân ve 2.007 hane kaydedildiğini öğreniyoruz⁵⁵. Bu rakamlar, günümüze ulaşamayan yapıların niteliği

50 (Gündoğdu, 2000, s. 224)

51 (Gündoğdu, 2000, s. 224)

52 M. Koltuk ise, Çaldıran Savaşı'ndan (1514) sonraki döneme gönderme yaparak, Ardahan Medresesi'nden birçok şair, bilgin ve paşanın yetiştiğini belirterek bu dönemde Ardahan'da bir medresenin varlığına işaret etmiştir. (Koltuk, Sağlam, 2009, s. 9)

53 1826 tarihli bir arşiv belgesinde, Ardahan kazasının, “yurtluk ocaklığı ümerasından, Kaya Paşa-zade Ali Bey'in oğlu Derviş Hamza Bey” ifadesine rastlanmaktadır. Bkz. (Koltuk, Sağlam, 2009, s. 184). Bu ifadeden, Kaya Paşa'nın, Ardahan'ın atabeklik dönemindeki sancak beylerinden olduğu anlaşılmaktadır.

54 (Dankoff, Kahraman, Dağlı, 2011, s.165).

55 (Erzurum Vilayeti Salnamesi, H. 1288, s. 150)

ve sayısı hakkında fikir vericidir. Cami ve mescidler hariç tutulursa, Ardahan'da bugün bahsi geçen yapı türlerinden herhangi birine rastlanmamaktadır.

Eski şehir ve yeni şehir sınırları dahilinde günümüze ulaşan Türk-İslâm dönemi tarihi yapı stoğunun tamamına yakını cami ve mescidlerden oluşmaktadır. Bu çerçevede, Mevlid Efendi Camii, Halil Efendi Camii, Derviş Bey Camii ve Müderrisoğlu Camii olmak üzere 4 cami bulunmaktadır. Eski şehirde yer alan fakat tamamen yenilenerek orijinalliğini kaybetmiş olduğu için makalemizde yer vermediğimiz Ordu Camii ile bu sayı ancak 5'e ulaşmaktadır. Diğer taraftan, Ardahan'ın merkezi ve ilçelerini kapsayan araştırmamız sırasında; Merkez, Posof, Hanak, Çıldır'da olmak üzere 32 tane tarihi cami tarafımızca belgelenmiştir. Bunlar içinde henüz tescil edilmemiş olanlar da mevcut olduğu gibi; Merkez-Mevlid Efendi, Çıldır-Gölbelen Köyü ve Çıldır-Kayabeyi Köyü camileri kiliseden çevrilmiş camiler olarak ayrı bir grup oluşturmaktadır⁵⁶.

Eski şehirdeki Türk İslâm dönemi eserlerinin en erken tarihlisi hiç kuşkusuz Ardahan Kalesi'dir. Kale şehre hâkim bir tepededir. Topoğrafya ile uyumlu şekilde inşa edildiği için düzgün olmayan dörtgen bir plâna sahiptir. Kalenin güney sur duvarı en uzun kenarı oluşturmakta ve Kür Nehri'ne bakmaktadır. Kale; dört köşesindeki, dörtgen ve çokgen plânlı dört kule dışında batı sur duvarında 3, kuzey sur duvarında 2, güney sur duvarında 4 ve doğu sur duvarında 2 burç ile daha desteklenmiştir.

Ardahan Kalesi'nin ilk inşa tarihi bilinmemektedir⁵⁷. Anadolu'nun Türkler tarafından fethi sürecinde ele geçirildiği ve kullanıldığı, kalenin giriş kapısı güneyindeki destek burcunda tespit ettiğimiz Selçuklu üslubundaki arslan kabartmasından da anlaşılmaktadır.

Arşiv belgelerinin ve tarihi kaynakların verdiği bilgiye göre çok sayıda onarım geçirdiği anlaşılan Ardahan Kalesi, bugünkü görünümünü Kanuni Sultan Süleyman dönemindeki onarımla kazanmıştır. Bu onarıma ait tarih kitabesi kale giriş kapısında yer almaktadır. Kars ve Erzurum başta olmak üzere civar bölgelerde Ardahan Kalesi

56 Söz konusu araştırmamız, ilerleyen zamanda yayımlanmak üzere hazırlık aşamasındadır.

57 Anadolu'yu yurt edinen Türkler pek çok yeni kale inşa ettikleri gibi stratejik bakımdan önemli yerlerdeki eski kaleleri de onarmışlardır. Birçok yeni bölümlerin eklenmesi sonucunda birer Türk kalesi haline gelen bu yapıların, tarihlendirilmesi ve döneminin saptanması zorlaşmaktadır (Boran, 2002, s.3).

ile benzer plan özelliklerine sahip bir kale tarafımızca tespit edilememiştir. Kars ve Erzurum kaleleri; bir iç kale ile onu çevreleyen ve halkın ikamet ettiği dış kaleden oluşan bir düzenlemeye sahipken, Ardahan Kalesi bugünkü haliyle, tek sıra surla çevrili, daha küçük ölçekli bir iç kale görünümündedir.

Ardahan'daki Türk-İslâm dönemi yapılaşmasından günümüze ulaşan az sayıdaki camilerden, Derviş Bey Camii (1868-69) dışındakiler bugün Halil Efendi Mahallesi olarak adlandırılan eski şehirde yer almaktadır.

Harim bölümündeki zengin ahşap işçiliği ile dikkati çeken Derviş Bey Camii, örtü sistemi ile de farklılık göstermektedir. Cami, içte ahşap bir kubbe ile dışta ise düz damla örtülmüştür. Yanık Camii veya Halil Efendi Camii adlarıyla tanınan cami eski şehirdeki diğer önemli yapı olarak öne çıkmaktadır. Eski şehire adını vermiş olan ve döneminde nüfuz ve hayır sahibi olduğu anlaşılan Halil Efendi tarafından yaptırılmıştır. 19. yüzyıla ait olan cami, Kurtuluş Savaşı yıllarına dayanan acı dolu hikayesi ile kentin tarihi ve toplumsal hafızasının bir parçasını oluşturmaktadır. 1920'lerde Ermeni çetelerce yakılan söz konusu cami, günümüze ulaşamamıştır. İnşa edilmiş olduğu alanda, ölen 370 Müslüman-Türk anısına bir anıt dikilmiştir. Bugün, Hamşioğlu Rasim Bey Konağı (Tarihi Kongre Binası) avlusunda duran ancak bu camiye ait olduğu anlaşılan su hayratındaki kitâbede okuduğumuz “*Uçanlı/Oçanlı? el-Hac Halil Ağa hayrat sene 1288*” (M. 1871/1872) bilgisine dayanarak, caminin inşasının da bu tarih civarında olduğunu düşünmekteyiz.

Müderri İbrahim Efendi Camii ise eski şehirdeki en erken tarihli camilerden biridir. Caminin kapı kemer köşeliğindeki kartuş içinde yer alan Osmanlıca “*Amel-i Osman sene 1185*” ibaresindeki tarih (M. 1771-1772) caminin yaklaşık bu yıllarda inşa edildiğini düşündürmektedir. Diğer taraftan, Gündoğdu'nun (1992), harim güney-batı köşesindeki mazgal pencere altında tespit ettiği ancak bugün mevcut olmayan panodaki H. 1315 (M. 1897) tarihi dikkate alındığında ise, harimin bu tarihte yenilenmiş olduğunu söyleyebiliriz. Cami, 2017 yılına kadar metruk ve yıkılmaya yüz tutmuşken aynı yıl onarılarak hayata döndürülmüştür.

Yine eski şehirde yer alan Mevlid Efendi Camii ise, kiliseden dönüştürülmüş bir cami olarak farklılık arz etmektedir. 1701/1702 (H. 1113) tarihinde inşa edildiğini

belirten yayınlar olsa da bu tarihi veren kitabe günümüze ulaşmamıştır.

Makalemizde yer alan camiler genel olarak değerlendirildiğinde; tavan örtüsü, kadınlar mahfili, minber, vaiz kürsüsü, döşemeler ve taşıyıcı ayaklar gibi elemanların ahşap; duvarların ise kagir ve taşıyıcı özellikte olduğu dikkati çekmektedir. Bu özellikleriyle, kökeni Orta Asya'ya uzanan, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde de uygulanmış olan mimari tarzı yansıtmaktadırlar⁵⁸. Esasen, Ardahan genelindeki tarihi camilerde de aynı mimari tarzın yaygın olduğu araştırmamız sırasında görülmüştür. Kimi mimari elemanların (kapı, mihrab, minber, vaiz kürsüsü, kadınlar mahfili vb.) kuruluşlarında da ortak eğilimlerin varlığı dikkati çekmiştir. Örneğin; Müderris İbrahim Efendi Camii'nde gördüğümüz mihrab ve giriş kapısı kurgusunun benzerlerine Posof-Türkgözü Köyü, Hanak-Börk Köyü, merkez Ölçek Köyü camilerinde de rastlanmıştır. Söz konusu düzenlemenin, döneminde Ardahan'daki diğer pek çok tarihi camide de yaygın bir uygulama olduğu; ancak zaman içindeki yenilemelerle bu elemanların orijinalliklerini tümüyle kaybettikleri anlaşılmaktadır.

Ardahan'daki Çarlık Rus idaresi dönemi yapıları, görece olarak günümüze çok daha fazla sayıda ulaşmıştır. Bu nedenle daha ayrıntılı bir değerlendirme yapmaya imkân vermektedirler⁵⁹. Çarlık idaresi bölgede hâkim olduğu diğer yerleşmelerde olduğu gibi Ardahan'da da yeni bir şehir plânı oluşturmuştur. 204. Rus Piyade Alayı'nın Ardahan'da görev yapıyor olmasından burasının askeri bir merkez haline getirildiği anlaşılmaktadır⁶⁰. Ancak, Rus askeri yapıları günümüze ulaşmamıştır. Bugün ayakta olan binaların tamamına yakını sivil konutlardan oluşmaktadır. Ardahan kent merkezinin günümüzdeki mimari dokusu -Kongre Caddesi, Atatürk Caddesi, İnönü Caddesi başta olmak üzere- birbirine bağlanan cadde ve sokaklarıyla, caddeler boyunca karşılıklı düzenlenmiş sıra dükkanları ile, konak tarzı sivil mimari örnekleri ile ve daha küçük boyutta inşa edilmiş konutlar ile o dönemdeki dönüşüm ve değişimi halen hissettirmektedir.

58 Ahşap direkli ve tavanlı camiler hakkında bkz. (Kuran, 1973, s. 121)

59 Ardahan'a yakın örnek olarak Kars'taki Çarlık Rus idaresi döneminde inşa edilmiş konutların mimari özellikleri ve ayrıntılı tipolojik değerlendirmeleri için bkz. (Çiftçi, 2000) Adı geçen mimarlık tezi; Kars'taki konut mimarisinin özelliklerini ayrıntılı şekilde ortaya koyması yanında, Rus mimarisi ve Gümrü mimarisiyle etkileşimleri de konu almasıyla özgün bir çalışmadır.

60 (Serbest, Demirci, 2007, s. 2728)

Yapılar tek katlı veya iki katlıdır. U plan şeması yaygın olarak kullanılmıştır. Büyük konutlarda ön cephede 2, arka cephede de 1 girişe rastlanmaktadır. Ön cephedeki ana giriş her zaman bir hole açılmaktadır. Daha küçük boyutlu konutlarda, ön cephe orta aksında olmak üzere tek giriş vardır. Yine büyük konutlarda odalar hem giriş holüyle hem de birbirleriyle bağlantılı olacak şekilde kurgulanmıştır.

Yapılarda malzeme olarak andezit, bazalt ve volkanik bir kayaç olan ignimbrit taş kullanıldığı, ön cephelerde düzgün kesme andezit ve ignimbrit taş duvar örgüsü kullanılırken, yan ve arka cephelerde düzgün kesme bazalt taşlarla birlikte moloz taşların kullanıldığı görülmektedir. Duvarlar taşıyıcı olduğundan kalındır; yığma ve kaplama teknikleriyle oluşturulmuştur. Yapı ön cephelerinde süslemelere rastlanırken; diğer cepheler yalındır. Ön cephelerdeki kaplama ve süslemelerde kolay işlenebilir olduklarından kırmızı ignimbrit ve andezit kullanılmıştır.

Cepheler, silmeler ve yalancı sütunlarla bölümlenmiştir. Konsollar, söve taşları, kilit taşları, bordürler cephelerdeki plastik etkiyi artırıcı unsurlar olarak kullanılmıştır.

İklimsel koşullarla da bağlantılı olarak binalarda girişin önünde üzeri kırma çatılı sundurmaların düzenlendiği dikkati çekmektedir. Yine iklimle uyumlu olarak pencerelerin dikdörtgen formlu ve iki kat ahşap kasalı olduğu görülmektedir. Zeminler ahşap kaplamadır. Çatı örtüsü olarak; beşik çatı, düz dam veya kırma çatıya rastlanmaktadır.

Yapılarda ısıtma, *peç*⁶¹ adı verilen ve duvarlar içindeki kanallar vasıtasıyla ısının tüm odalara yayıldığı bir sistemle sağlanmıştır. Büyük konutlarda, balkon, sundurma, merdiven korkulukları gibi elemanlarda ferforje kullanımı dikkati çekmektedir. Bu dönem yapılarının birçoğunda dışarıdan veya içeriden ulaşılabilen ve depo olarak kullanılan mahzenlere rastlanmaktadır. Söz konusu dönemde inşa faaliyetlerinin Ermenilere ve Rumlara verilmiş olduğu⁶² da bilinmektedir. Çevre düzenlemeleri ve diğer alt yapı faaliyetleri ile ilgili elimizde veri bulunmamaktadır.

61 Rus hâkimiyeti dönemindeki yapılarda sıkça rastlanan, genellikle oda duvarlarının birleştiği köşelere yerleştirilen ve altta yer alan kapaklı bölmede ateşin yakıldığı, şömine benzeri ısıtma sistemidir. Sac, demir veya tuğladan yapılabilir. Bu sistemde, peç içinde yakılan ateşin oluşturduğu ısı, duvar içinde yer alan kanallar vasıtasıyla yapıyı dolaşır ve odaların tümünün ısınmasını sağlıyordu.

62 (Aksoy, 2004, s. 79)

Söz konusu yapıların çoğu günümüzde de konut olarak kullanıldığından iç mekân düzenlemeleri her birinde ayrı ayrı belgelenememiştir. Mülk sahiplerinin yaptıkları değişiklikler nedeniyle, özgünlüklerini büyük ölçüde kaybettikleri anlaşılmaktadır.

Hamşioğlu Konağı ve Tat Abdullah Konağı'nda tespit ettiğimiz gibi, Rus İmparatorluğu'nun modernleşme süreciyle paralel olarak, Barok, Rokoko, Neoklasik, Art Nouveau gibi Avrupa menşeli akımların etkilerini taşıyan, eklektik (karma-seçmecî) bir üslubun bu dönem mimarilerinde taşra ölçeğinde uygulandığı anlaşılmaktadır⁶³.

Çarlık Rus hakimiyeti döneminde, eski şehirdeki Dursun Soylu Evi örneğinde olsun, nehrin güneyinde kurulan yeni şehirdeki Hamşioğlu Konağı, Tat Abdullah Karaca Konağı örneklerinde olsun, kentin panoramasını baskın şekilde etkileyen mimarilerin, Türkler'e ait binalar olduğuna dikkat çekmek gerekir. Bu durum, kentte o dönemde nüfuz sahibi Türkler'in etkin olduklarının açık bir göstergesidir.

Tat Abdullah Konağı, Kurtuluş Savaşı döneminde askeri karargâh olarak kullanılmış olmasıyla Ardahan kent tarihi açısından belge niteliğinde bir mimaridir. Konumu ve özgün mimari düzenlemesi ile kentin silüetine önemli katkı yapan prestijli bir yapıdır.

Tat Abdullah Konağı'na adeta rakip olan Hamşioğlu Konağı ise, yine kentin tarihi dokusu içindeki anıtsal ve prestijli mimarilerin başında gelmektedir. Konak, Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı hareketinin başlangıcında, milli kongrelere ev sahipliği yapmış olmasıyla siyasi bir kimliğe sahiptir. Kitabelerinde Fetih ve Saff surelerinden alıntılanmış, “Şüphesiz biz sana apaçık bir fetih yolu açtık”, “Allah'tan yardım ve yakın bir fetih. İnananları müjdele” ifadeleri dikkate alındığında, bu kimliğin yapıya daha ilk inşa döneminde yüklenmiş olduğunu söyleyebiliriz⁶⁴.

63 H. Gündoğdu, Kars ve çevresindeki Çarlık Rus idaresi dönemi yapılarını *Baltık Mimari Üslubu* olarak kategorize etmiştir. (Gündoğdu, 2007, s. 79-99).

64 1918 yılı baharında bölgeyi ziyaret eden tarihçi Ahmed Refik'in notlarından, o dönem Ardahan'daki Türk ahalinin özgürlüğe kavuşma umudunu her daim içlerinde yaşattıklarını öğrenmekteyiz: “Ardahan halkının Türk ve Müslüman ahalisinin Osmanlığa ve Türklüğe o derece muhabbetleri var ki, çarşy boyunca, üzerinde “Muhabbet Kıraathanesi” yazılı yerlerde devamlı gramofon çalıyorlar, millî türküleri zevk ve âhenkle dinliyorlar. Arada sırada hazin ve tesirli bir türkü, gramofonun boğuk tınlamaları arasında işitiliyor. Son nağmeleri biterken: “Yaşasın milliyet!” sedası,

Yapı her ne kadar konak olarak inşa edilmiş olsa da, resmi meclis ve hükümet binası niteliği kazanarak Türk milliyetçilik ve bağımsızlık ideallerini temsil eden kimliği ve sembolik imgelerle yüklü bir yapı oluşuyla sivil konak yapısı özelliğinin çok dışına çıkmıştır.

Esasen, Ardahan'da şehrin tarihi panoramasını yansıtan çok az yapı bulunmaktadır. Bunlarda, orijinal plan ve plastik özelliklerini önemli ölçüde kaybetmiş durumdadırlar. Gerek Türk dönemi gerekse Çarlık Rus idaresi dönemi olsun, Ardahan'ın kent tarihi ve sanat tarihi için bellek oluşturan bu yapıların hassasiyetle ve en üst düzeyde sahiplenilerek korunması modern bir toplum olmanın gereği olarak önemlidir.

ruhun derinliklerinden kopan bir feryat gibi yükseliyor. Milliyet duygusu, Türklük sevgisi buralarda pek yüce. Rus irfanı, Türklere, milliyet sevgisinin kıymetini anlatmış. Millî irfandan mahrumiyet, kalplerde acı bir özlem peyda etmiş. Şimdi bütün halk Rusya'nın (Çarlığın) çökmesinden faydalanmak istiyor. Eski millî hayata kavuşmak, eski şerefli mazinin parlak günlerini yaşamak arzu ediyor. Ardahan Osmanlı devrinde hakikaten şerefli bir maziye sahiptir.” <http://www.ahiska.org.tr/?p=1180>

KAYNAKÇA

Ababay, F. (1987). *Çıldır Tarihi*. Ankara: Kadioğlu Matbaası.

Aksoy, D. (2004). XIX. Yüzyıl Kars Kent Dokusunun Oluşumunda Meydana Gelen Değişmeler ve Gelişmeler, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.

Alp, N., Ceylan, A., Bingöl A., Topaloğlu Y. (2007). Ardahan/Çıldır Akçakale Adası Kazısı Ön Çalışma Raporu, 28. Kazı Sonuçları Toplantısı içinde (1), 375-390.

Alp, N., Yaşlı, K. Z. A., Özdemir, H. (2009). Kars Kültür Envanteri 2009. Ankara: Kars Valiliği İl Özel İdaresi.

Altunsoy, A. (2005). Kentsel Tarihi Çevre Koruma (Kars Üzerine Bir Deneme). (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Uludağ Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.

Arseven, C. Esat. (1952). “Rustik, Barok, Rokoko”, Sanat Ansiklopedisi içinde (C. 4). İstanbul.

Bağırhan, S. (2008). Osmanlı Basınında 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi (93 Harbi). (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Celal Bayar Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa.

Bakır, B. (2003). Mimaride Rönesans ve Barok, Osmanlı Başkenti İstanbul'da Etkileri. Ankara: Nobel.

Bayram, F. (2005). Artvin'deki Gürcü Manastırlarının Mimarisi. İstanbul: Ege.

Bayram, F., Yazar, T. (2008). Artvin, Erzurum, Ardahan İli ve İlçelerinde Gürcü Mimarisi Yüzeysel Araştırması- 2006, Araştırma Sonuçları Toplantısı içinde (1), 263-284.

Bayram, F., Yazar, T. (2011). Artvin, Erzurum, Ardahan İli ve İlçelerinde Orta Çağ Gürcü Mimarisi Yüzeysel Araştırması-2009, 28. Araştırma Sonuçları Toplantısı içinde (1), 1-18.

Bayram, F., Yazar, T. (2013). Artvin, Erzurum, Ardahan İli ve İlçelerinde Orta Çağ Gürcü Mimarisi Yüzeysel Araştırması -2011, Araştırma Sonuçları Toplantısı içinde (2), 321-336.

Beunat, J. (1974). *Empire Style Designs And Ornaments*, Toronto: Dover.

Boran, Ali. (2002). Türk Sanatında Kale Mimarisi, Türkler Ansiklopedisi içinde (C. 7), s. 1307-1327.

- Cantay, G. (1999). Ardahan'da Türk Mimarisi. Ardahan: Ardahan Valiliği.
- Çelik, S. (2013). Ardahan-Göle'de Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kafkas Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars.
- Çetin, H. (2018). Ardahan ve İlçelerinde Orta Çağ ve Sonrası Türk İslâm Mimarisi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Çiftçi, A. (2000). Kars'ta Rus İşgali Dönemi (1876-1918) Konut Mimarisi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi /Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Dağlı, Y., Kahraman, S. A., Dankoff, R. (2011). Evliya Çelebi Seyahatnâmesi. İstanbul: Yapı Kredi.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Fon: C..EV., Kutu: 361, Gömlek: 18327, H-29-12-1134. (18.04.2020 tarihinde erişilmiştir)
- Eriş Kızılgın, E. (2018). Van Yedikilise Manastırı (Varagavank) Saint Croix Kilisesi Haçkar Örnekleri, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (40), 319-348.
- Erkin, F. C. (1992). Rusların Türkiye'den Toprak Talebi. Ardahan: İli Kültür ve Dayanışma Derneği.
- Erzurum Vilayeti Salnamesi, (H. 1288 / M. 1871-1872)
- Grousset, R. (2005). Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi. İstanbul: Aras.
- Gündoğdu, H. (1992). Erzurum Lala Paşa Külliyesi. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Gündoğdu, H. (2000). Kaleler Kuleler Kenti Ardahan. Ardahan: Ardahan Valiliği.
- Gündoğdu, H. (2007). XIX. Yüzyıl Kars Yapılarına Baltık Mimari Üslubunun Yansımaları, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, (18), s. 79-99. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataunigsed/issue/2560/32984>
- Hasol, D. (1998). Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü, İstanbul: Yem.
- Hasol, D. (1982). Barok, Rokoko. Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü içinde. İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi.
- Hasol, D. (1998). Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü içinde. İstanbul: Yem.
- Haykakan Sovetakan Hanragitaran. (1976). Ardahan, Soviet, Armenian Encyclopedia içinde (Cilt. 2). Erivan.

<http://doukhorbor-museum.org/> (Duhaborlar) adresinden 8 Temmuz 2019 tarihinde erişilmiştir.

<http://www.ahiska.org.tr/?p=1180> (15.10.2018 tarihinde erişilmiştir)

<http://www.kuranmeali.com/AyetKarsilastirma.php?sure=48&ayet=1> (21.10.2018 tarihinde erişilmiştir)

http://www.molokane.org/places/Turkey/Erzurum/2011_conference.html (Malakanlar) adresinden 8 Temmuz 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://sozluk.gov.tr/> adresinden 16.10.2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.kuranvemeali.com/fetih-suresi/1-ayeti-meali> (21.10.2018 tarihinde erişilmiştir)

Kılıç, İ. K (1944). Orta-Doğu ve Kuzey Anadolu'da yapılan Tarih Öncesi Araştırmalar, Belleten, (VIII/32), s. 669-670.

Kılıç, İ. K (1953). 1952 Yılında Yaptığım Tarih Öncesi Araştırmalar Hakkında, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, (XI/2-4), s. 177-209.

Kılıç, U. (2019). Kars, Ardahan, Iğdır'daki (Merkez ve İlçeler) Türk-İslâm Dönemi Mimari Eserleri. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Mimar Sinan Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Kırzioğlu, F. (1970). Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi 1918-1920. Ankara: Kardeş Matbaası.

Kızıl, M. (2013). Osmanlı-Rus, Osmanlı-İran İlişkileri ve Tarihsel Süreç İçinde Doğu Sınırlarımızın Oluşması. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kafkas Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars.

Koltuk, M. T., Sağlam, S. T. (2009). Osmanlı Arşiv Belgelerinde Ardahan. Ardahan: Ardahan Valiliği.

Konukçu, E. (1999). Ardahan Tarihi. Ankara: Ardahan Valiliği.

Köroğlu, K. (1996). 1995 Yılı Artvin-Ardahan Yüzey Araştırması, Araştırma Sonuçları Toplantısı içinde (XIV/1), 369-395.

Kuran, A. (2012). Selçuklular'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Mimarlık. İstanbul: Türkiye İş Bankası.

MAD.d., Kutu:, 9910, Gömlek: 0; Fon: C..AS., Kutu: 295, Gömlek: 12262. (05.10.2018 tarihinde erişilmiştir)

- Öğüt, E. (1992). Hasret Yolculuğu, Ardahan (s. 134-146) içinde. Ardahan: Ardahan İli Kültür ve Dayanışma Derneği.
- Öney, G. (1971). Anadolu Selçuklu Mimarisinde Arslan Figürü. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Özbek, O., Yükmen, B. (2001). 1997 Yılı Kars, Ardahan, Iğdır İlleri Yüzeysel Araştırması, Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi, (2), s. 145-153.
- Öztürk, Y. (1992). 527 Numaralı Küçük Ardahan ve Kars Livaları Tımar İcmal Defteri (II. Selim Dönemi). (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Fırat Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Patacı, S. (2014). Ardahan İli 2013 Yılı Arkeolojik Yüzeysel Araştırması, 32. Araştırma Sonuçları Toplantısı içinde 1. Cilt (1), 99-116.
- Patacı, S. (2016). Ardahan İli 2014 Yılı Arkeolojik Yüzeysel Araştırması, 33. Araştırma Sonuçları Toplantısı içinde (1), 81-100.
- Patacı, S. ve Oral, Ö. (2018). Some Iron Age and Medieval Sites in Göle District of Ardahan, History, Archaeology, Ethnology, (1). 16-30.
- Patacı, S., Lafli, E. (2016a). Orta Çağ ve Sonrasında Ardahan'daki Hristiyan Toplumunu ve Ermenileri, Arkeoloji ve Sanat, (151), 191-210.
- Patacı, S., Lafli, E. (2016b). Field Surveys in Ardahan in 2015, Anatolia Antiqua, (XXIV), 281-297. Erişim adresi: <https://journals.openedition.org/anatoliaantiqua/387>
- Patacı, S., Lafli, E. (2017). Field Surveys in Ardahan in 2016, Anatolia Antiqua, (XXV), 115-126. Erişim adresi: <https://journals.openedition.org/anatoliaantiqua/452>
- Patacı, S., Oral Patacı, Ö. (2016). Medieval Fortresses and Towers in Ardahan (Artaani), Abstracts of Papers, 4th International Conference, Tao-Klarjeti içinde 172-175.
- Patacı, S., Oral, Ö. (2014). Medieval Georgian Archaeology in Ardahan According to the Results of the Latest Studies, Abstracts of the 3rd International Conference, Tao-Klarjeti içinde 260-263.
- Percier, C., Fontaine, P. (1991). Empire Stylebook Of Interior Design. Toronto-London: Dover.
- Saylan, G. Fırat. (2003). Piroğlu Fahrettin (Erdoğan) Bey Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti Hariciye Nazırı. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi/Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Erzurum.

Serbest, B., Demirci, N. S. (2007). Kars ve Çevresinde Rus Yönetimi (Karskaya Oblast 1878-1917), 38. ICANAS Kongresi içinde 2715-2734.

Tuğlacı, P. (1985). Osmanlı Şehirleri. İstanbul: Milliyet.

Türkdoğan, U. (2005). Kars'ta Bir Etnik Grup Malakanlar'ın Toplumsal Yapısı, İstanbul: IQ Kültür Sanat.

Ural, M., Kuzucu, F. (Ed). (2009). Kuzeydoğu Anadolu'da Mimari / Architecture in Northeastern Anatolia. İstanbul.

Yenigün, S. (2011). İstanbul'daki Art Nouveau Stilinde İnşa Edilmiş Yapıların Ortak İç Mekânlarının İncelenmesi: Beyoğlu Örneği. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi / Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Yılmazel, A., Öğüt, E. (1992). Ardahan'ın Tarihine Kısa Bir Bakış, Ardahan (s. 20-21) içinde. Ardahan: İli Kültür ve Dayanışma Derneği.

ÇİZİMLER ve RESİMLER LİSTESİ

Çizim 1 – Ardahan Kalesi plânı (S. Patacı).

Çizim 2- Müderrisoğlu İbrahim Efendi Camii plânı (S. Patacı).

Çizim 3 – Tat Abdullah Karaca Konağı plânı ve cephe çizimi (S. Patacı)

Çizim 4- Hamşioğlu Konağı (Tarihi Kongre Binası) plânı.

Resim 1- Ardahan Kalesi'nin havadan görünümü. (Konukçu, 1999)

Resim 2- Ardahan Kalesi batı girişi.

Resim 3- Ardahan Kalesi'nin girişindeki güney burç duvarında tespit ettiğimiz aslan kabartması.

Resim 4- Ardahan Kalesi giriş eyvanındaki tarih kitâbesi.

Resim 5- Ardahan Kalesi'nde güney sur duvarına çıkan merdivende devşirme olarak kullanılmış dibek taşı.

Resim 6- Ardahan Kalesi'nde kuzey sur duvarında devşirme olarak kullanılmış Gürcüce yazıt.

Resim 7- Ardahan Kalesi köşe burcunda devşirme olarak kullanılmış kapı çerçevesi.

Resim 8- Müderrisoğlu İbrahim Efendi Camii'nin kuzeybatıdan görünümü.

Resim 9- Müderrisoğlu İbrahim Efendi Camii harim girişi ve kadınlar mahfili.

Resim 10- Müderrisoğlu İbrahim Efendi Camii ahşap tavan göbeği.

Resim 11- Müderrisoğlu İbrahim Efendi Camii kapı köşeliğindeki tarih kitâbesi.

Resim 12- Mevlid Efendi Camii'nin güneybatıdan görünümü.

Resim 13- Mevlid Efendi Camii harim giriş ve kadınlar mahfili genel.

Resim 14- Derviş Bey Camii güneyden görünüm.

Resim 15- Derviş Bey Camii'nin yuvarlak kemerli harim girişi ve kitâbe panoları.

Resim 16- Derviş Bey Camii harim ve kadınlar mahfili genel görünümü.

Resim 17- Derviş Bey Camii harimi örten ahşap kubbe.

Resim 18- Derviş Bey Camii harimi örten ahşap kubbe göbek süslemesi.

Resim 19- Halil Efendi Camii su hayratının kitâbesi.

Resim 20- Tat Abdullah Karaca Konağı batı cephe genel görünüm.

Resim 21- Tat Abdullah Karaca Konağı'nda dönemine ait alçıpan tavan göbeği.

Resim 22- Hamşioğlu Konağı (a, b) ve Tat Abdullah Karaca Konağı'ndan (c) peç düzenlemesi örnekleri.

Resim 23- Tat Abdullah Karaca Konağı inşa kitâbesi.

Resim 24- Hamşioğlu Konağı'nın kuzey cepheden genel görünümü.

Resim 25- Hamşioğlu Konağı kuzey cephesindeki taş oyma süslemeler.

Resim 26- Hamşioğlu Konağı rüzgârlık kapısındaki vitray cam uygulaması.

Resim 27- Hamşioğlu Konağı'ndan dönemine ait alçıpan tavan süslemesi.

Resim 28- Hamşioğlu Konağı ferforje kapı sundurması.

Resim 29- Hamşioğlu Konağı kitâbe panoları.

Resim 30- 1925 yılına ait bir fotoğraftan Rus hakimiyeti döneminde Kür Nehri üzerine inşa edilen demir konstrüksiyon köprü.

Resim 31- Kür Nehri üzerindeki, 1890 yılında yanan ahşap köprünün yer aldığı bir arşiv resmi.

Resim 32- Alexei Danilovich Kivshenko'nun "5 Mayıs 1877 Ardahan Kalesi Saldırısı" tablosunda Kür Nehri üzerinde yer alan ahşap köprü tasviri.

Resim 33- Dursun Soylu Evi güneybatıdan görünüm.

Resim 34- Dursun Soylu Evi doğu cephesi (Gündoğdu, 2000).

Resim 35- Kara Kadioğlu Evi ön cephesinde tespit edilen süslemeli taş (Gündoğdu, 2000)

Resim 36- Kara Kadioğlu Evi ön cephe çatı saçağında yer alan çörten.

Resim 37- Abdullah Öğüt Evi güney cephe genel görünüm.

Resim 38- Abdullah Öğüt Evi giriş kapısı üzerindeki tarih kitâbesi.

Resim 39- İsmet Avşar Evi'nin güney cepheden genel görünümü.

Resim 40- İsmet Avşar Evi'ndeki Ermenice tarih kitâbesi.

Resim 41- Mareşal Fevzi Çakmak Caddesi'ndeki Ermeni konutunun kuzey cepheden genel görünümü.

Resim 42- Mareşal Fevzi Çakmak Caddesi'ndeki Ermeni konutunun giriş kapısı üzerindeki haçkar.

Resim 43- Mustafa Yılmaz Evi'nin kuzey cepheden genel görünümü.

Resim 44- Ardahan İl Halk Kütüphanesi olarak kullanılan tarihi binanın güney cepheden genel görünümü.

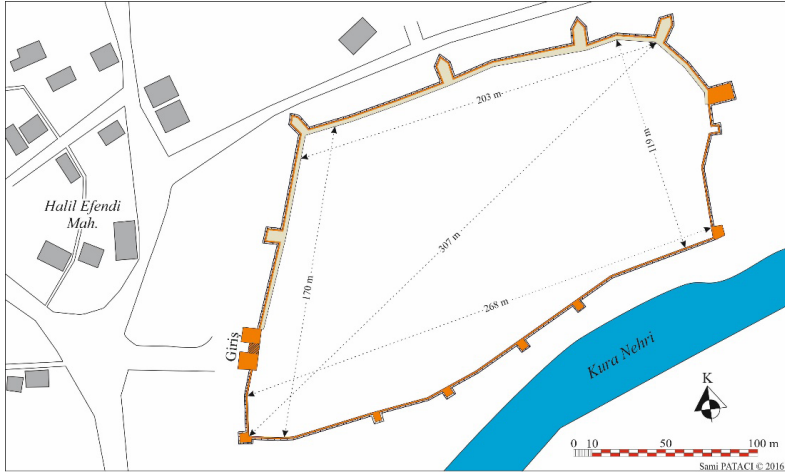
Resim 45- Ardahan İl Halk Kütüphanesi olarak kullanılan tarihi binanın arka cepheden genel görünümü.

Resim 46- Tarihi Ankara Palas Oteli (Kasap Derviş Evi) doğu cephesinden genel görünüm.

ÇİZİMLER ve RESİMLER

Resim 1- Ardahan Kalesi'nin havadan görünümü. (Konukçu, 1999)

Çizim 1- Ardahan Kalesi plânı (S. Patacı)

Resim 2- Ardahan Kalesi batı girişi.

Resim 3- Ardahan Kalesi'nin girişindeki güney burç duvarında tespit ettiğimiz aslan kabartması.

Resim 4- Ardahan Kalesi giriş eyvanındaki tarih kitâbesi.

Resim 5- Ardahan Kalesi'nde güney sur duvarına çıkan merdivende devşirme olarak kullanılmış dibek taşı.

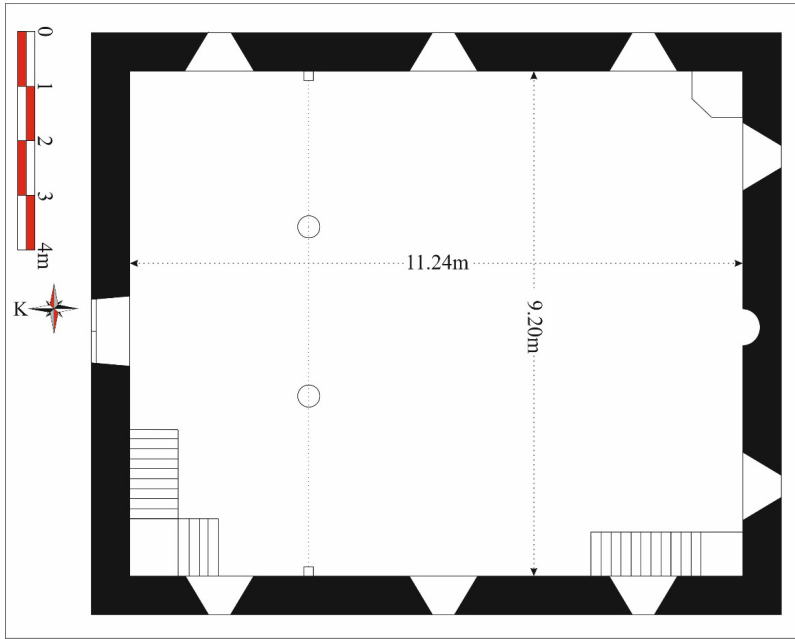
Resim 6- Ardahan Kalesi'nde kuzey sur duvarında devşirme olarak kullanılmış Gürcüce yazıt.

Resim 7- Ardahan Kalesi köşe burcunda devşirme olarak kullanılmış kapı çerçevesi.

Resim 8- Müderrisoğlu İbrahim Efendi Camii'nin kuzeybatıdan görünümü.

Çizim 2- Müderrisoğlu İbrahim Efendi Camii plânı (S. Pataci).

Resim 9- Müderrisoğlu İbrahim Efendi Camii harim girişi ve kadınlar mahfilii.

Resim 10- Müderrisoğlu İbrahim Efendi Camii ahşap tavan göbeği.

Resim 11- Müderrisoğlu İbrahim Efendi Camii kapı köşeliğindeki tarih kitâbesi.

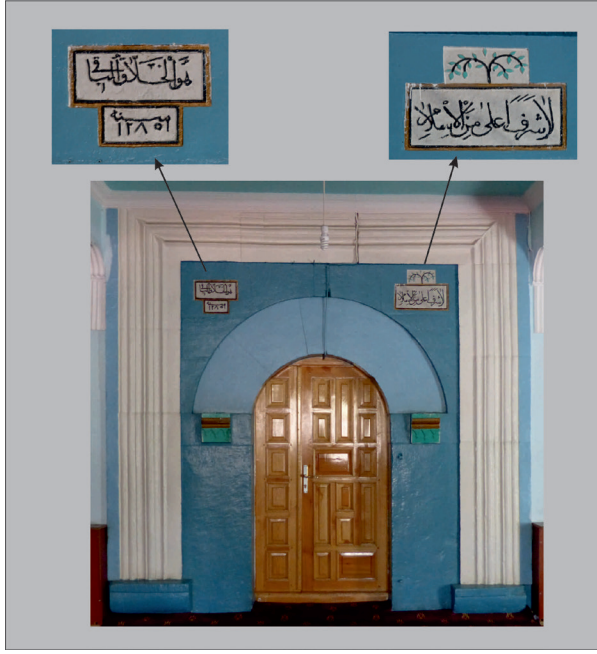
Resim 12- Mevlid Efendi Camii'nin güneybatıdan görünümü.

Resim 13- Mevlid Efendi Camii harim giriş ve kadınlar mahfili.

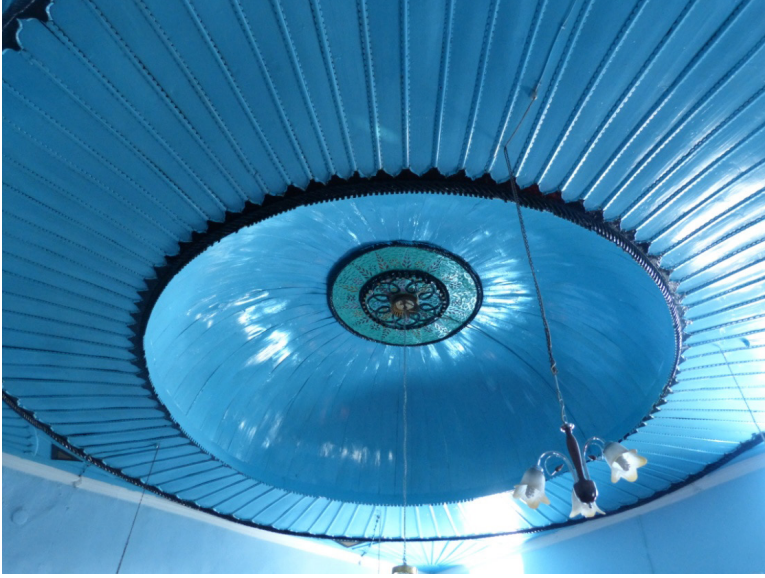
Resim 14- Derviş Bey Camii'nin güneyden görünümü.

Resim 15- Derviş Bey Camii'nin yuvarlak kemerli harim girişi ve kitâbe panoları.

Resim 16- Derviş Bey Camii harim giriş ve kadınlar mahfili genel görünümü.

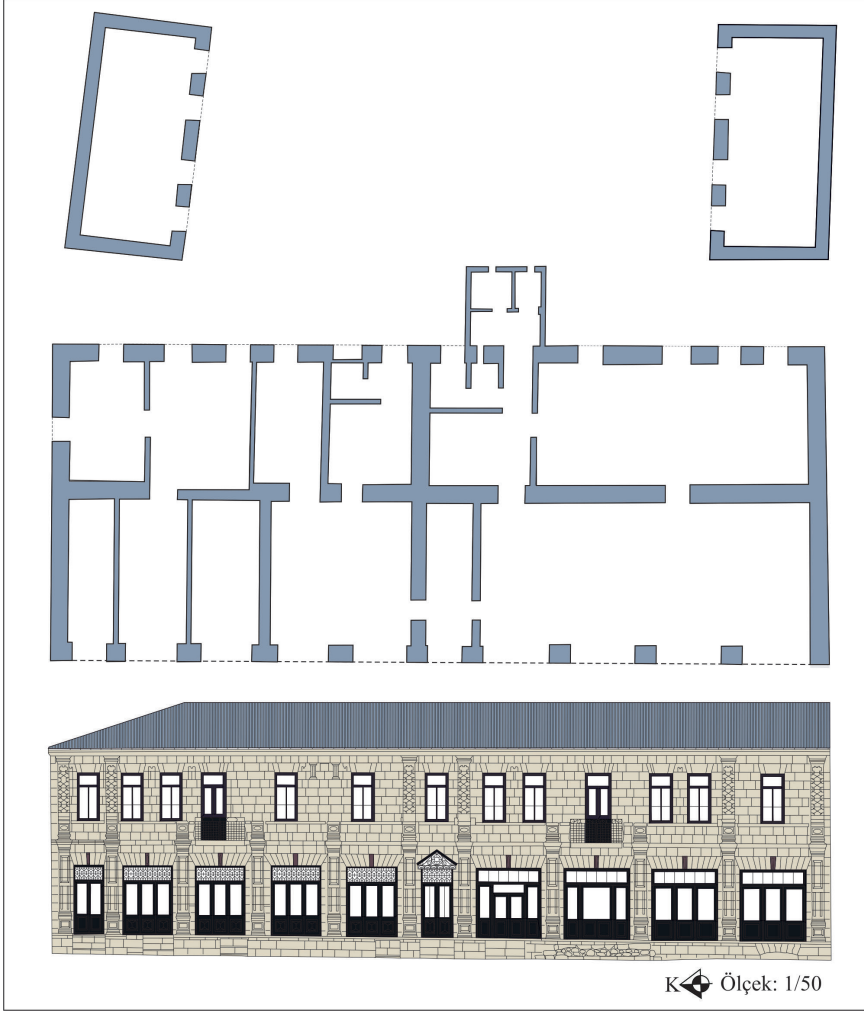
Resim 17- Derviş Bey Camii harimi örten ahşap kubbe.

Resim 18- Derviş Bey Camii harimi örten ahşap kubbenin göbek süslemesi.

Resim 19- Halil Efendi Camii su hayratı kitâbesi.

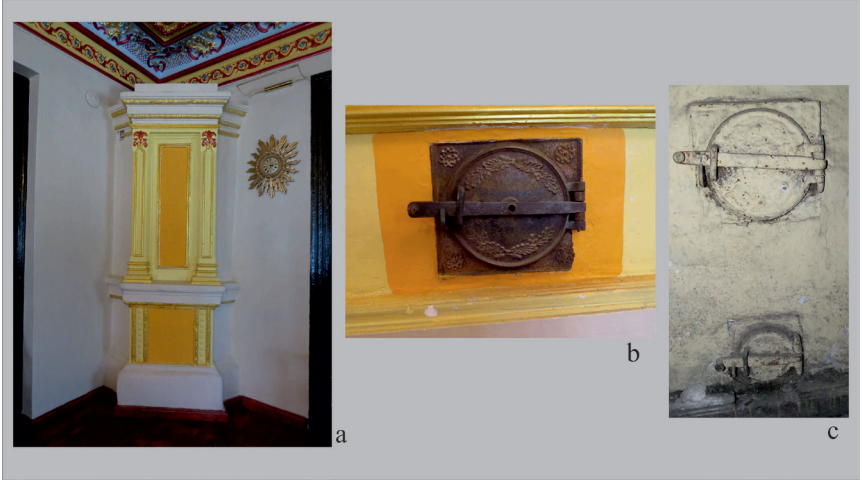
Çizim 3 – Tat Abdullah Karaca Konağı plâni ve cephe çizimi (S. Patacı).

Resim 20- Tat Abdullah Karaca Konağı batı cephe genel görünüm.

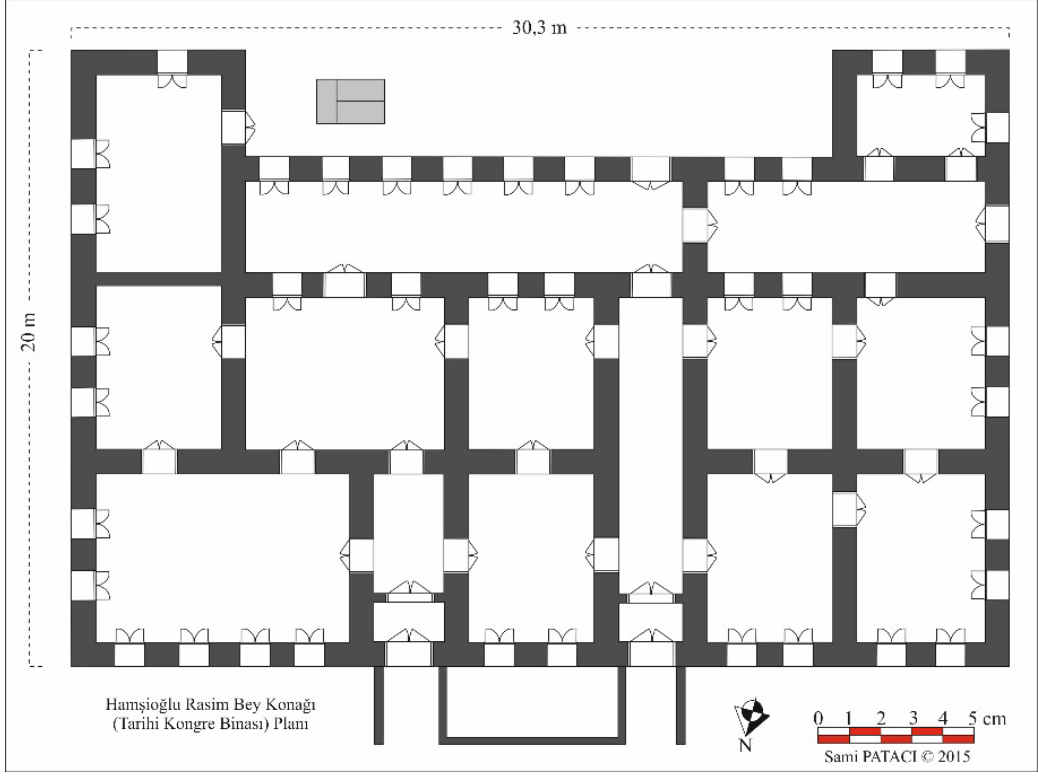
Resim 21- Tat Abdullah Karaca Konağı'nda dönemine ait alçıpan süsleme.

Resim 22- Hamşioğlu Rasim Bey Konağı (a, b) ve Tat Abdullah Karaca Konağı'ndan (c) peç düzenlemesi örnekleri.

Resim 23- Tat Abdullah Karaca Konağı inşa kitâbesi.

Çizim 4- Hamşioğlu Konağı (Tarihi Kongre Binası) plânı (S. Pataci).

Resim 24- Hamşioğlu Konağı'nın kuzey cepheden genel görünümü.

Resim 25- Hamşioğlu Konağı kuzey cephesindeki taş oyma süslemeler.

Resim 26- Hamşioğlu Konağı rüzgârlık kapısındaki vitray cam uygulaması.

Resim 27- Hamşioğlu Konağı'ndan dönemine ait alçıpan tavan süslemesi.

Resim 28- Hamşioğlu Konağı ferforje kapı sundurması.

Resim 29- Hamşioğlu Konağı kitâbe panoları.

Resim 30- 1925 yılına ait bir fotoğraftan Rus hakimiyeti döneminde Küre Nehri üzerine inşa edilen demir konstrüksiyon köprü.

Resim 31- Kür Nehri üzerindeki, 1890 yılında yanan ahşap köprünün yer aldığı bir arşiv resmi.

Resim 32- Alexei Danilovich Kivshenko'nun "5 Mayıs 1877 Ardahan Kalesi Saldırısı" tablosunda Kür Nehri üzerinde yer alan ahşap köprü tasviri.

Resim 33- Dursun Soylu Evi güneybatıdan görünüm.

Resim 34- Dursun Soylu Evi doğu cephesi (Gündoğdu, 2000).

Resim 35- Kara Kadioğlu Evi ön cephesinde tespit edilen süslemeli taş (Gündoğdu, 2000)

Resim 36- Kara Kadioğlu Evi ön cephe çatı saçağında yer alan çörtlen.

Resim 37- Abdullah Öğüt Evi'ndeki güney cephe genel görünüm.

Resim 38- Abdullah Ögüt Evi giriş kapısı üzerindeki tarih kitâbesi.

Resim 39- İsmet Avşar Evi'nin güney cepheden genel görünümü.

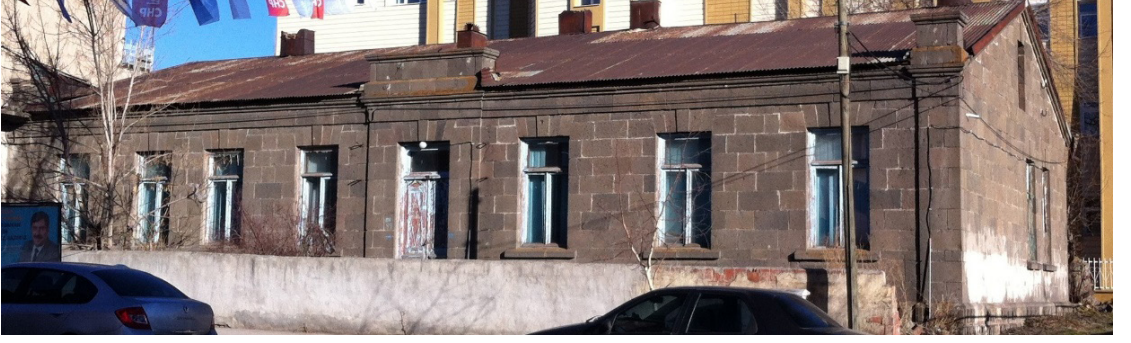
Resim 40- İsmet Avşar Evi'ndeki Ermenice tarih kitâbesi.

Resim 41- Mareşal Fevzi Çakmak Caddesi'ndeki Ermeni konutunun kuzey cepheden genel görünümü.

Resim 42- Mareşal Fevzi Çakmak Caddesi'ndeki Ermeni konutunun giriş kapısı üzerindeki haçkar.

Resim 43- Mustafa Yılmaz Evi'nin kuzey cepheden genel görünümü.

Resim 44- Ardahan İl Halk Kütüphanesi olarak kullanılan tarihi binanın güney cepheden genel görünümü.

Resim 45- Ardahan İl Halk Kütüphanesi olarak kullanılan tarihi binanın arka cepheden genel görünümü.

Resim 46- Tarihi Ankara Palas Oteli (Kasap Derviş Evi) doğu cepheden genel görünüm.